

A bűnözés megelőzése jogi eszközeinek elméletéhez

Írta: Dr. Irk Ferenc

I. Általános alapvetés

Minden, társadalmi szempontból kedvezőtlen jelenség kutatásának aligha tagadhatóan legfőbb végső célja ezen jelenségek megelőzése. A prevenció szolgálatában áll a jelenségeken belüli összefüggések feltárása csakúgy, mint valamely részjelenségnek általánosabb összefüggésekkel való összekapcsolása, kölcsönös függőségvizsgálata.

1. Röviden térjünk vissza azonban ahhoz, hogy *mit is értünk megelőzésen?* A bűnözés körében megfogalmazott gondolatok, a társadalomra kedvezőtlen hatást gyakorló jelenségek széles körére alkalmazhatók. E definíciók közös jellemzője, hogy szervesen magukban foglalják a megelőzés célját is.

A megelőzés tágabb értelemben vett fogalma alatt mindannak az elméleti és gyakorlati tevékenységnek, valamint intézkedéseknek az összességét lehet érteni, amelyek a társadalom gazdasági, szociális és kulturális viszonyainak olyan állapotát hozzák létre, illetve olyan irányú befolyásolását szolgálják, amelyek egyben a bűnözési okok megszüntetésére, csökkentésére vezetnek, illetve ilyen irányban is hatnak. A szűkebb értelemben vett megelőzésen pedig azoknak az állami, társadalmi és gazdasági rendelkezéseknek, intézkedéseknek az összességét kell érteni, amelyek célja a bűnözést közvetlenül is előidéző és elősegítő okoknak a megszüntetése, az adott lehetőségek szerinti minimális körre való visszaszorítása, bűnözést könnyítő, arra serkentő hatások megszüntetése.¹

¹ Vágó, T.: A közúti közlekedési balesetek csökkentésének kriminológiai és büntetőjogi eszközei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972. 198. old.

Más megfogalmazás szerint² a megelőzésen általában olyan hatások érvényesítését értjük, amelyek a társadalomra kedvezőtlen jelenségek okait megszüntetik vagy hatásukat korlátozzák, és így e jelenségek megvalósításának lehetőségét csökkentik. A megelőzés fogalmának legáltalánosabb értelmezése a kedvezőtlen jelenségek tömegjelenségi szintjéhez kapcsolódik. Ennél szűkebb értelmezésben foglalkozik a megelőzés a negatív jelenségek különös szintjéhez kapcsolódó egyes jelenségcsoportokkal. Még szűkebb a megelőzésnek az az értelmezése, amely az egyes konkrét jelenségekhez, illetve ezek megvalósítójához kapcsolódik.

Prevenció alatt a jogász „bizonyos előirt vagy tiltott magatartások meghatározását tartalmazó jogszabályokat, azok megsértőit a büntetéssel és egyéb repressziókkal is fenyegető büntető törvény létét, a jogalkalmazás következményeit, valamint az elkövetőt sújtó hátrányok közismertté tételét érti”.³

A megelőzés általános kérdéseinél maradván itt szükséges utalni arra a felismerésre is, amely szerint „kétségtől a megelőzésnek a legáltalánosabban ható formája a legfontosabb”. Továbbá, hogy „ha az általános fejlesztés figyelemmel van az állampolgárok többségének érdekeire, azok céljait, törekvéseit, vágyait elégíti ki, a társadalmi különbségek és ellentmondások mindenirányú felszámolására törekszik, akkor önmagában is kedvező a ... megelőzés szempontjából, illetve olyan objektív feltételeket alakít ki, amelyek hatékony megelőzési rendszer kiépítését teszi lehetővé”.⁴

A bemutatott definíciók alapján a prevenciót két, egymástól jól elkülöníthető dimenzióban kaphatjuk meg; mégpedig egyrészt a jogi és nem jogi, másrészt az általános—különös—egyes dimenziókban.

2. A megelőzés céljainak részletezése már magától értetődően szoros kapcsolatban áll a megelőzési tevékenységgel, annak tar-

² Gödöny, J.: A bűnözés megelőzésének elvi és gyakorlati kérdéseiről. A Rendőrtisztí Főiskolán elhangzott előadás kézírata. 1982.

³ Vágó, T.: A közlekedési balesetek fokozottabb oktatásának szükségessége és néhány sajátossága. Magyar Jog, 1968/11. 843—851. old.

⁴ Gödöny, J.: i. m.

talmi háttérbázisát, az eredményes prevenció előfeltételét képezi. A továbbiakban részletezettek valójában a fogalomkör kapcsán már felvázolt főcélok rész céljait (eszközcéljait) jelentik.

A feladat megfogalmazása több oldalról, eltérő dimenziókban végezhető el.

a) Célként jelölhető meg az egyéni szinten realizálódó hibás döntést közvetve (a makrokörnyezetben gyökerező) és közvetlenül (a mikrokörnyezetben és az egyénben rejlő) magyarázó okoknak megszüntetése.

b) Elfogadva azt a tételt, amely szerint a hibás döntés, és folyamányaként a cselekvés szükségletkielégítést, problémamegoldást jelent: célként fogalmazható meg annak igénye, hogy az egyén érdekeltté váljon a társadalmilag preferált normák követésében. Ez viszont feltételezi bizonyos értékek ismeretét, ütköző értékek esetén a helyes rangsorolást. Látnunk kell ugyanakkor azt is, hogy egyéni érdekelttség hiányában a helyes értékrend sem kialakulni, sem megfelelően működni nem képes.

c) Ismét más dimenzióban — de még mindig az értékeket a középpontban tartva — a megelőzés céljaként jelölhető meg bizonyos hiányzó értékek feltárása, fontosságuk elismertetése és helyes funkcióba állítása. A rövid távú célkitűzést másodlagosként, alárendeltként kezelő és a hosszú távú célkitűzések elérésére összpontosító megelőzésnek fel kell ismernie a mondatokkal összefüggésben azt is, hogy a legfőbb értékörnek nem szabad csak a fogyasztói társadalom védelmét céloznia, hanem ennél sokkal fontosabb a kreatív, önmegvalósításra törő, alkotó társadalom kibontakozását elősegítő értékek preferálása.

d) Központi szerephez jut tehát az egyéni szükségletnek egyrészt kívülről, a feltételek kedvező megteremtése útján; másrészt belülről, az értékek irányából való szabályozása.

e) Az előző dimenziókkal függ össze a megelőzés egy másik megközelítése, amely az egyszerűség kedvéért három kérdés formájában fogalmazható meg. A prevenció irányainak kiszabásánál világosan meg kell határozni, hogy milyen folyamatokat, összefüggéseket, determinánsokat kell

- megszüntetni;
- megőrizni;
- kialakítani, felépíteni, megalkotni.

Ezzel összefüggésben vizsgálni kell, hogy ma milyen célt milyen eszközökkel kívánnak elérni (azaz a megszüntetés—megőrzés—megalkotás tartományába mik tartoznak, ezeknek milyen a kölcsönös viszonya); valamint, hogy a cél optimálisan (de még inkább kielégítően) hogyan érhető el. Ennek ugyancsak van egy végső gyakorlati célja: annak a módszer- és eszköztárnak a megtalálása, amelynek segítségével már a szükségletek, érdekek mechanizmusának kialakításában az értékvédelemmel lehet beavatkozni.

A megelőzés *funkcióját, hatáskörét, a beavatkozás pillanatát és az érintettek körét* tekintetbe véve alapvetően kétfajta lehet:

— A szó nemes értelmében vett preventív vagy „előre megelőzés”, amely a társadalom egyensúlyának fenntartásában való közreműködés mindenkit érintő intézkedések foganatosításával valósul meg. Ez a prevenciónak az a fajtája, amely a bűncselekménnyel, a bűnelkövetéssel még nincs (közvetlen) összefüggésben.

— A behatárolt megelőzés, amely részint bizonyos életterületekre, részint bizonyos (pl. életkori, társadalmi, munkamegosztásban elfoglalt hely stb. szerinti) személycsoportokra koncentrál, s részint ugyancsak „előre megelőző”, részint — immár kifejezetten speciálpreventív jelleggel — valamely bűncselekmény elkövetését követő, kezelési jellegű, tehát valójában korrekatív jellegű tevékenység.

Noha bizonyos hasonlatosság fedezhető fel a bűnügyi tudományok köréből jól ismert generál- és speciálprevenció fogalmköreivel, azonban a dimenziók csupán részben, nevezetesen anynyiban esnek egybe, hogy a büntetőjogi speciálprevenció a korrekció egy fajtájának felelhet meg. A büntetőjogi generálprevenció pedig az „előre megelőzés” egyik fajtája. (Már itt jelezhető, hogy a büntetőjognak nincs olyan intézményrendszere, amely generálpreventív, azaz „előre megelőző” értelemben eleve bizonyos személycsoportokra lenne képes összpontosítani, ha csak a büntetőjogi kodifikációnak kimondatlanul, de mégis eleve bizonyos társadalmi rétegek, csoportok, nemek felé irányultságát nem tekintjük ilyeneknek.)

Nem beszéltünk eddig a különféle dimenziókban megjelölt célok *elérésének* (tehát a célmegvalósításnak) a *módjairól*. Valójában szólni is csupán azért szükséges róluk, mert közismertségük

ellenére a gyakorlatban nem mindig érvényesülnek hiánytalanul.

A megelőzés lehetséges megvalósítási módjai két fő csoportra bonthatók: a *nevelésre* és a *környezetformálásra*. A nevelés további tagolása szintúgy jól ismert: ezek: a *pozitív* és a *negatív befolyásolás*. Ez utóbbi egyenlő a büntetéssel.

A megelőzés mindhárom szintjén figyelemmel kell lenni e kategorizálásokra. Az intézkedéseknek ugyanis „vagy-vagy”, illetve „és” kapcsolatot kell létrehozniuk az említett megvalósítási módzatokkal. Ugyanakkor a megelőzés mindegyik szintjén tekintetbe kell venni az egyéni, a csoportszükséglet és az egyéni döntés közötti hatásmechanizmusokat.

3. A felvázolt legáltalánosabb megfogalmazásokon túlmenően még néhány, a *prevenció* gyakorlatának *alapjait* érintő megállapítás megtétele feltétlenül szükséges.

Elfogadva az emberi viselkedés többirányú determináltságát (ezúttal nem különböztetve a korlátozott szabad akaratot valló és tagadó nézetek között), és figyelembe véve azt a közhelyszerű tényt, hogy a deviancia minden esetben emberi döntéseken, viselkedésformákon keresztül fejt ki hatását, szükséges rögzíteni: az előbbieken a megelőzés mindhárom szintjén kifejtett *erősítéseknek* a kedvezőtlen determinációs folyamatok, szükség-szerű kapcsolatok megzavarását kell szolgálniuk, méghozzá *egyedi szinten*. Azokat a lehetőségeket kell tehát megtalálnia, amelyek segítségével birtokába tudja juttatni az egyént bizonyos képességeknek, készségeknek. Ezek alkalmazásával döntéseit a társadalmi elvárásokkal összhangban valósíthatja meg. Ez egyet jelent azzal, hogy nemcsak a deviancia, de annak megelőzése is alapvetően társadalmilag determinált.

A megelőzési intézkedések elemzése során a döntést másodlagosan determináló tényezőket (tehát a döntést közvetlenül meghatározó jelenségeket *determináló tényezőket*) kell minősítenünk abból a szempontból, hogy a társadalom minél szélesebb körében alkalmasak vagy alkalmatlanok-e az elvárt döntések meghozatalára.

Itt kapcsolódik be a *környezet*, amelyeknek mint közismert, lényeges szerepe van abban, hogy az egyén döntése külső megítélés alapján a jótól a rosszig vezető egyenes mentén hol he-

lyezkedik el. E megítélésben elsődlegesen az egyén közvetlen (mikro)környezete jut elsődlegesen szóhoz. Ezt a vélekedést a különösség szintjén főként a rétegnormák determinálják.

Ezzel függ össze annak előtérbe helyezése is, hogy minél szélesebb körben vált(hat) ki hatást, annál *nagyobb horderejű* a döntés. Tehát az egyéni magatartást formáló potenciális ereje annál szélesebb kört érint.

Visszaulva a társadalmi determináció kiemelkedő szerepével kapcsolatban mondottakra, el kell ismerni azt is, hogy a megelőzés minden szintjén *lényegi változás a makrokörnyezeti változások függvényében* várható. Ebben kiemelkedő szerep jut az uralkodó politikai és az ezt kiszolgálni hivatott intézményrendszernek. E kettő biztosítja azt az alapvető klímát, azokat a feltételeket, ezek változásait, amelyek kihatnak az egyéni viszonyokra. Főként a politikai alapozza meg az irányadó normákat és főként az intézményrendszer ezek gyakorlati érvényesülését.

II. Jogszociológiai kitekintés

4. Elsőként azt látszik célszerűnek áttekinteni, hogy a *jog milyen szerepet játszik a társadalmi lét szabályozásában*, a társadalom fejlődésében.

Szabó András úgy véli, hogy „a jog a maga totalitásában komplexum, amely a társadalmi lét egészének működőképességében és reprodukciójában más komplexumokkal együtt jelentős szerepet játszik”. „A szabályozás a résztvevők olyan befolyásolásából áll, hogy hajtsák végre azokat a teleológiai tételizéseket, amelyek az együttműködésből rájuk jutnak.” Felhívja a figyelmet arra is, hogy „mennél fejlettebb egy társadalom, a társadalmiság fejlődésével veszendőbe megy a puszta erőszak egyeduralma: áttételesebb antagonizmusok megoldása nélkül a társadalom felbomlana és ezért előtérbe kerül a jogi szféra bonyolultabb, leplezettebb, burkoltabb erőszaka a társadalmi cselekvés szabályozásában”. Azonban a jogi objektiváció az egymással divergáló értékű osztályokra tagolódás, az egységes reagálás hiánya miatt „már létrejöttének körülményei folytán sem tételizhet fel egyszerűséget az egyének, az egyes emberek rea-

gálásában, teleológiai tételezések kialakulásában, gyakorlati reagálásokban".⁵

Lényeges, hogy noha a jog létrejöttében nem független az ember tudatától, akaratótól, óhajától, de miután létrejött, közvetlen működését tekintve az egyes ember tudatától és akaratótól független képződménnyé válik. A magatartásra vonatkozó jogi szabályozás szubjektumát már nem az őt létrehozó konkrét emberben, hanem az államban találja meg. A jogi objektiváció lényege, hogy sajátos közvetítő eszköz. Az egyes emberek mindennapi, közvetlen gyakorlati céljai és azok megvalósítása közé ékelődik, hogy a célok könnyebben megvalósuljanak. A jogi objektiváció és az egyes ember tudata, mint közvetítő közeg, a jogszabály és az egyéni magatartás között ott van a mindennapi élet.⁶

Fontos felhívni a figyelmet az általában vett jogi és büntetőjogi szabályok közötti igen lényeges eltérésre. Nevezetesen arra, hogy míg a jogi szabályok általában konstitutív szabályok, amelyek a tevékenység ontológiai minőségét meghatározzák, addig a büntetőjogi szabályok általában restriktív, tilalmazó és megszorító szabályok, amelyek csak más, konstitutív szabályokat követő tevékenység bizonyos alternatíváit zárják ki és tilalmazzák. „A jogi objektiváció a társadalmi lét aktív mozzanata, még ha származékos és levezetett is: a társadalmi lét aktív mozzanata, a társadalmi tudat saját szerkezetű része, de működése az egyes ember tudatának közvetítését feltételezi.”⁷

A jognak tehát az a szerepe adatott, hogy az egész társadalmi létet, illetve az államot, ezek működését szabályozza célirányos eszközökkel és módokon. Peschka Vilmos rámutat: „A jog azzal, hogy a társadalom tagjainak magatartását és ezáltal a társadalmi viszonyokat szabályozza, az egyént, az állampolgárt a társadalommal mint totalitással hozza kapcsolatba. A jogi szabályozottság esetében — amennyiben a jogi norma érvényesül — az egyén és a társadalom viszonya a jogi szabályoknak megfelelően alakul. A jogszabály ezt úgy éri el, hogy mint állami akarat ál-

⁵ Szabó, A.: Bűnözés — ember — társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1980. 66—68. old.

⁶ Szabó, A.: i. m. 69. old.

⁷ Szabó, A.: i. m. 71. és 76. old.

talánosként, az egész társadalommal, a társadalom minden tagjával szemben általános követelményként, normaként jelenik meg, holott ... a jogi norma osztálytartalmú, azaz tartalmilag a különösséget foglalja magában."⁸

A *jog érvényessége* azonban ezt az osztálytartalmat nem veszi figyelembe. Ebből az az ellentmondás keletkezik, hogy normatív jellege a társadalom minden tagja vonatkozásában fennáll, tartalmi általánossága viszont csak az osztály és egyén viszonylatában reális. Ilyenformán a társadalmi totalitást, a társadalom minden tagját illetően, egyfelől a jogi norma tartalmi különössége ellentmondásba kerül a társadalom tagjainak egyediségével, másfelől mint potenciális, normatív általános, a társadalmi totalitás reális általánosságával. Ezeknek a belső ellentmondásoknak igen nagy a jelentősége a jogszabály realizálódását, érvényesülését és ezáltal normativitását illetően.⁹

A normativitással kapcsolatban azonban már e helyütt is hangsúlyozni kell, hogy ez mindig társadalmi érvényességet jelent. Azaz: csak annak a jogszabálynak van tényleges normatív ereje, amely az államapparátus közbejöttével a társadalomban bizonyos általánossággal érvényesül.¹⁰

Lényegében ugyanilyen, vagy az említettekhez nagyon is hasonló hatásmechanizmusról számol be több *jogszociológiai* kutatás. Így egyesek a leghatározottabban tagadják azt a feltételezést, amely szerint a jog az ember tudatában a hivatalos közlönyökben közölt szövegekkel azonos módon jelenik meg. Sőt ezt még az elvárás szintjén sem fogalmazzák meg. „Ami ilyenkor rendszerint a tudatban megjelenik, az a norma homályos és leegyszerűsített képzete, vagy még inkább *mások*, mindenekelőtt az erőszak-monopóliummal rendelkező állami szervek, tisztviselők — *cselekvésének képzete*. Ámde mind a norma elvárt és ennyiben előre látható cselekvés, mind az állami magatartás pontos körülményei homályban maradnak.”¹¹

⁸ Peschka, V.: A modern jogfilozófia alapproblémái. Gondolat, 1972. 141. old.

⁹ Peschka, V.: i. m. 141. old.

¹⁰ Peschka, V.: i. m. 144. old.

¹¹ Sajó, A.: Jogkövetés és társadalmi magatartás. Akadémiai Kiadó, 1980. 18. old.

5. A társadalmi és a jogi szabályozás közötti kapcsolat kérdése nemcsak a jogszociológusokat foglalkoztatja, hanem a filozófusokat is. Varga Csaba — Lukács György Ontológia-elemzése kapcsán — az előzőekben már idézett felfogással azonos végkövetkeztetésre jut. Megállapítja: a társadalmi történések jogszerevése nem csak a jog hatásának eredménye. A specifikusan jogi hatékonyság mindenekelőtt azoknak a magatartásoknak a befolyásolásában jelentkezik, amelyek rendezésére a társadalmi reguláció spontán erői képtelennek bizonyultak. Ugyanakkor nyitott kérdés marad: vajon elkülöníthető-e egyáltalán, és ha igen, milyen mélységben és pontossággal, a jog saját hatékonysága, amit a specifikusan jogi eszköztárnak és nem egyéb társadalmi tényezőknek köszönhet.¹² Úgy vélem, hogy ismereteink mai szintjén erre a kérdésre felelőtlenség volna igennel válaszolni. Annál inkább fontos, hogy megkíséreljük a figyelem fókuszába állítani azokat a determinánsokat, amelyek e hatásmechanizmusban — mint egy zárt rendszer elemeiként — közreműködhetnek. Megismerkedni a jogszociológusoknak a jog és annak hatása közötti kapcsolat közvetlenségeivel, a jognak — amennyiben befolyást gyakorol a valóságra — hatásában felfedezhető közvetítő mechanizmusokkal kapcsolatos nézeteivel. Indokolt ezeket az egységeket nemcsak egybegyűjtenünk, de egymásra gyakorolt hatásukat is tisztázni. Ezután arra is megkíséreljük fényt deríteni, hogy a jog milyen szabályozó szerepet tölthet be ebben a rendszerben.

III. Az érték, a szokás és a norma kapcsolata

6. Aligha lehet a jogszabályok fontosságát anélkül helyesen megállapítani, hogy ne vizsgálánánk: az egyes normatívák társadalmi szempontból milyen fontos, tehát az értékhierarchiában hova rangsorolt értékek védelmét szolgálják. Az ugyanis aligha tagadható, hogy — a Durkheimet idéző Kuhlen megfogalmazása szerint — a büntetőjogi szankciókkal olyan cselekvéseket

¹² Varga, Cs.: A jog helye Lukács világképében. Magvető Kiadó, 1981. 189. old.

fenyegetnek, amelyek a különösen fontosnak tekintett kollektív értékeket sértik.¹³

A jog és érték viszonyát elemezve először is állást kell foglalni abban a két kérdésben, hogy

— témánk szempontjából mit tekintünk értéknek;

— a jog maga az értéknek egy fajtája-e, vagy attól független jelenség?

A válaszadás egyik kérdésre sem könnyű, azonban feladatunk szempontjából megkerülhetetlen. Az egyszerűsödés felé vezet az út, ha az értékfogalmat egy bizonyos jelenségcsoportra szűkítve vizsgáljuk, s ezáltal bizonyos — ezáltal irreleváns — érték kategóriákat kizárunk.

Társadalmunk értékrendjét — amint erre Pap István plasztikus hasonlata a figyelmet felhívja — „egy kettős beosztású mércehez hasonlíthatjuk, ahol az egyik skála az egyéni teljesítmények mérésére alkalmas, a másik skálán pedig azok az anyagi javak jelennek meg, amelyekre az egyén teljesítménye ellenértéként igényt tarthat. Az ideális értékrend egy harmadik elvárásnak is eleget tesz: biztosítja a különböző teljesítményeknek és a javak különböző kombinációinak az összehasonlíthatóságát, a köztük meglevő viszonyt.”¹⁴

Ezúttal e hagyományos közgazdasági vonzatú értékeket nem tárgyaljuk. Érdeklődésünk középpontjába a nem materiális, tehát eszmei értéket állítjuk, noha valamilyen szinten a kettő feltétlenül kapcsolódik egymással.

Miért van szükség egy ilyen értékvizsgálódásra a bűnmegelőzés jogi eszközeinek elemzése során? Hankiss Elemér gondolatmenete úgy vélem, választ ad e kérdésre. Megállapítja, hogy „az emberre, illetve a csoportra ható szociológiai, illetve szociálpszichológiai tényezők az ember, illetve a csoport értékrendszerén átszűrődve, azt alakítva, s ezáltal alakítatva, közvetve gya-

¹³ Kuhlén, L.: Normative Konsequenzen selektiver Strafverfolgung. In: Lüderssen, K.—Sack, F. (szerk.): Abweichendes Verhalten IV. Kriminalpolitik und Strafrecht. Schurkamp, Frankfurt am Main, 1980., 26—27. old.

¹⁴ Pap, I.: Társadalmunk céljai és értékrendje. Valóság 1980/3. 100—103. old.

korolnak hatást az ember vagy a csoport magatartására, viselkedésére.¹⁵

Sajó András szerint az érték azt fejezi ki, hogy milyen szokás-módot közvetítő csoportot fogad el az egyén. A norma pedig nem más, mint a szokásmód leírása, ami visszahat a cselekvésre.¹⁶

Visszajutunk tehát ahhoz a korábban már rögzített elvhez, amely szerint a jog általában nem közvetlenül hat az emberi magatartásra. Most előtérbe került az a szűrő is, amely a legfőbb. Ez a társadalmilag-környezetiileg determinált értékrend. Ennek függvényében válhat (vagy ami még kedvezőbb), azonosulhat a jogi norma az általános normát megalapozó szokással. Magam részéről teljes mértékben elismerem, hogy „minthogy az emberek, illetve az emberi közösségek értékrendszere igen bonyolult, s egyelőre még igen kevésé ismert rendszer, nagyon alacsony határfokkal tudjuk még csak megmondani, hogy egy adott külső szociológiai vagy szociálpszichológiai mozzanatnak mi lesz a hatása, eredménye a szóban forgó ember vagy csoport cselekvésvilágában”.¹⁷ Ennek ellenére aligha megalapozatlan az a feltételezés, hogy itt dől el: a jogi norma milyen hatásokkal képes funkcionálni. Hasonlóképpen e ponton válik nyilvánvalóvá, hogy kinek milyen életterületen milyen jogi szabályozás szükséges, elégséges vagy felesleges.

Hankiss a tulajdonképpeni értékek csoportosításakor egy hipotézisből indult ki.¹⁸ Nevezetesen abból, hogy a kitűzött cél egy adott értékrendszer legfőbb rendező elve. Ebben az esetben „a vizsgált értékrendszerben jelenlevő értékek sokasága a következő modellben rendezhető. Eszerint minden embernek vagy embercsoportnak vannak

a) célértékei, amelyek maguk felé vonják, s mintegy egyenirányítják az ember vagy csoport egész tevékenységét;

b) eszközértékei, amelyek elősegítik a célértékek elérését;

¹⁵ Hankiss, E.: Értékszociológiai kísérlet. Népművelési Propaganda Iroda, 1976. 9. old.

¹⁶ Sajó, A.: i. m. 77. old.

¹⁷ Hankiss, E.: i. m. 9. old.

¹⁸ Hankiss, E.: i. m. 63. old.

c) közösségi szabályozó értékei, normái, amelyek a közösség érdekei szempontjából, valamint

d) pragmatikus szabályozó értékei, költségértékei, amelyek az egyént érdekei szempontjából ellenőrzik és szabályozzák e célra-törő folyamatot;

e) negatív vagy gátló értékei, amelyek akadályozzák a célra-törő folyamatot.”

E csoportosítás segítséget nyújthat annak a kérdésnek a nemleges megválaszolásában is, amely azt tudakolja, hogy a jog értékes vagy sem. Teljes mértékben egyet lehet érteni Heller Ágnes véleményével, amely szerint a *jog* önmaga *nem érték*, hanem csak a *jogszerűség*.¹⁹ Az előbbieken tárgyalt felsorolás harmadik pontja körébe ugyanis nem a normahordozók, hanem a normák soroltatnak. A jog maga érték-hordozó vagy értékmező lehet, amelynek egyik legfontosabb feladata a legfőbb emberi értékek végső biztosítása, védelme.

Mindebből következik, hogy az értékek hierarchiája függvénye

- a gazdasági rendszernek,
- a politikai rendnek és állandó kölcsönhatásban áll
- a kor uralkodó ideológiájával.²⁰

A legfőbb erkölcsi értékek *elvon*t *norma* szintjére emelkedése választja el egymástól a jognak két különböző funkcióját: a szabályozó funkciót lényegében kikapcsolja, s pusztán az egyedi, teljesen atipikus normaszegés utáni speciálpreventív funkciót látja el — feltételezve természetesen, hogy erre alkalmas.

Mivel Mann szerint²¹ állandó a feszültség a domináns osztály érdekeit támogató értékek és azon értékek között, amelyek tagadják ezek törvényszerűségét, „ezért is célunk olyan társadalmi együttélés megteremtése, amelyben az elvont normák már nem állnak mereven az egyes emberrel szemben, hanem belső hajlamaikkal legalábbis lehetőség szerint szép harmóniát alkothat-

¹⁹ Heller, Á.: A szándéktól a következményig. Magvető Kiadó, 1970. 295. old.

²⁰ Heller, Á.: i. m. 293. old.

²¹ Idézi: Hill, S.: Normák, csoportok és hatalom: a munkahelyi ipari kapcsolatok szociológiája. In: Sajó András (szerk.) Jog és szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1979. 279—288. old.

nak, ahol a normák ... a jó választása felé teszik hajlamossá az embert, hogy a ténylegesen és lényegesen tilalmas elkerülése olyan természetessé váljon, hogy azt még meg se kelljen többé tiltani".²²

Igen lényeges itt a ténylegesen és a lényegesen tilalmas magatartásokra való témaszűkítés. Mindkettő kiterjesztése óhatatlanul a jogi norma tekintélyvesztésével jár, következképp — éppen etikai síkon — a szabályozás a kívánttal ellentétes hatást érheti el.

7. Minden norma mögött meghúzódik valamilyen, az emberek tágabb vagy szűkebb körében általános érvénnyel elterjedt szokás. Igaza van Sajó Andrásnak, amikor úgy vélekedik, hogy a norma „gyakorlatilag csak a szokás leírásmódja, amely leírás azonban kétségtelenül sajátos módon visszahat a cselekvésre. A megismételt és szüntelenül megerősített cselekvésből a cselekvés kellésére való következtetés adódik, és ily módon válik a reakció által alátámasztott, de épp a reakciót »feledő« cselekvés normává, amely tehát ily módon már önmagában képes hatni.” „A norma a szokástól csak a szankcionálóra való utalás eltűnésében különbözik. Hagyományosan a normát úgy tekintik, mint amihez valaminő szankció kapcsolódik. A norma azonban szokásrögzítés és -leírás, amely a szokáshoz fűződő reakciók erejére épül, de a maga közvetlenségében, éppen önmagában, mint tiszta kellés hat.”²³

A szokás és a jog közötti közvetlen kapcsolat időnként bizonyos körülmények között újra meg újra feléled. Annak ellenére, hogy a kodifikációs szabályozás ezt a mechanizmust tulajdonképpen kiiktatja. Az ún. népi szokásjog jelentős szerepét példázza Kulcsár Kálmán a két világháború közötti időből vett esettel, amikor is a jogi etnológia legspecifikusabb tárgyának tekintett szólásanyag tűnt az élő, a magyar, tehát az idegen és halott joggal szembeállítható jogi szabályozás alapanyagának.”²⁴

Általában a szokás „igazi joggá azonban csak akkor és ott emelkedik, ahol az állam elrendeli alkalmazását az állami szer-

²² Heller, Á.: I. m. 152. old.

²³ Sajó, A.: I. m. 77. old.

²⁴ Kulcsár, K.: A jogszociológia szerepe és jellemző vonásai napjainkban. In: Sajó András (szerk.): Jog és szociológia. I. m. 7—37. old.

vek munkájában. Ez azonban eddig úgyszólván csak primitív, a gyarmati népek vonatkozásában történt meg.²⁵

A szokás, a norma és a jogkövetés belső *ellenmondásossága* is fel kell azonban hívni a figyelmet. Az előzőekben tett megálgapítások nem ellenkeznek azzal, hogy a norma (és így a jogi norma), valamint a szokás minőségi egységet jelent. Noha a közvetlenül a jogi normákhoz igazodó cselekvés nem is tipikus, új helyzeteket rendszerint kísérő új szabályok esetén „a közvetlen normaképzet vezette cselekvések aránya az átlagosnál nagyobb”, mivel az új helyzet önmagában még nem orientatív.²⁵ Itt tehát szükség van egy közbenső szabályozóra a jog és a viselkedés között. Ez a *jogtudat*.²⁷ Ennek kialakulásáig a szabályozás feltétlenül szükséges.

A jogtudat ugyanakkor gyakran táplálkozik a jogi jellegüket az idők folyamán elvesztett, szokásként tovább élő „lesüllyedt kultúrtermékekből”.²⁸

8. Szabó András helyesen mutat rá, hogy „a mindennapi élet a *konkrét normák* területe: szokásrendszer, amely a heterogén viselkedési módoknak megfelelően heterogén előírásokat tartalmaz. A mindennapi élet erkölcsé a konkrét normák betartását követeli meg: a betartás része a mindennapi élet partikularitásának, a partikularitás reprodukciójának szerves része és előfeltétele.” Ez a partikularitás megkívánja ennek felfüggesztését: „a mindennapi életben a szabályoknak megfelelés nélkül nem lehetséges reprodukció. A partikularis szükségletek, vágyak és törekvések *alávetése és felfüggesztése* még nem jelenti megszüntetésüket. Ezt a felfüggesztést és alávetést az *erkölcs* végzi: elnyomással, gátlás alá helyezéssel, eltereléssel, distancia kialakításával.”

„A partikularitástól való elszakadás, felülemelkedés az *individualitás*ban valósul meg. Az individualitás már *reflektált* viszony kialakítását jelenti a normákkal és követelményekkel

²⁵ Kulcsár, K.: Társadalom, politika jog. Gondolat, 1974. 219. old.

²⁶ Sajó, A.: i. m. 19. old.

²⁷ Kutchinsky, B.: „A jogtudat”: a jogismeret és a jogról alkotott vélemény kutatásának áttekintése. In: Sajó András (szerk.): Jog és szociológia. I. m. 401—430. old.

²⁸ Kulcsár, K.: Társadalom, politika, jog. I. m. 220. old.

szemben: *erényességet* jelent, *értéktartalmú magatartás tudatos megvalósítását.*"²⁹

Helyes az az álláspont, amely szerint — egyrészt az erkölcsi értékek olyan objektívációk (elvont normák, fogalmak és affektusok megítélése), amelyek a mindennapi élethez kapcsolódnak. Másrészt a büntetőjog (és a jog általában) a mindennapi élet cselekvéseit, a szükségletek kielégítését, a kielégítés módját a megengedett és a tiltott kritérium alapján szabályozza. A mindennapi élet cselekvése itt ugyanakkor azoknak a meglevő magatartásmintáknak alapján szabályozza, amelyeket a társadalmi gyakorlat már kialakított, az erkölcsi szokásrendszer és az erkölcsi értékek már szabályozás alá vontak. Ebből következően a büntetőjog olyan követelményeket állít fel, amelyek egyúttal erkölcsi követelmények is. A büntetőjog tiltó normái nem a tilalom negatív tartalmában, hanem erkölcsi tartalmában sajáthatók el. „A büntetőjogi normák egy része bensővé tett, elsajátított erkölcsi tartalmú szabály: a jogi norma megvalósulása egyúttal erkölcsi értékek megvalósulását is jelenti.”³⁰ Ebből adódik, hogy a „büntetőjogi normáknak az erkölcsi szabályokkal egybeeső része és szférája erkölcsi motivációval segíti elő a jogkövetést a jogi szabályok közvetlen ismerete nélkül is; a büntetőjog jogi tudás és jogismeret nélkül is működőképes”.³¹

Szabó András mutat rá arra is, hogy mai társadalmunkban kialakult a tevékenységeknek egy olyan strukturált viszonyrendszere, amelyben az eligazodást az erkölcsi normák és értékek már nem segítik elő. A magatartás orientálására itt csak a társadalmi értékek képesek. Ezek viszont a konkrét helyzet konkrét szabályára nem adnak útmutatást. (Pl. a közlekedés.)³²

Ezeknek a speciális körbe tartozó szabályoknak az elkülönítése első látásra problémamentesnek tűnhet. Amennyiben azonban ezeket is a jogi normák nagy családjába tartozóknak tekintjük, úgy az általános törvényszerűségek nyilvánvalóan erre a körre is érvényesek kell legyenek. Tehát e helyütt is a szabályoknak elsődlegesen nem az emberi magatartást kellene köz-

²⁹ Szabó, A.: i. m. 80. old.

³⁰ Szabó, A.: i. m. 81. old.

³¹ Szabó, A.: i. m. 82. old.

³² Szabó, A.: i. m. 83. old.

vetlenül szabályozniuk, hanem az elvárt viselkedés háttérbázisának biztosítását. Feltétlenül szükség van a túlnyomó többség valódi és nemcsak képmutató azonosulására a jogérvényesítéshez. Mennél kevésbé érhető ez el — és minél fontosabb a norma ösztársadalmi szempontból való betartása —, annál nagyobb szükség van a nem személy-, hanem háttérorientált szabályozásra.

A jog és érték kapcsolatához visszatérve a lényegét Peschka Vilmos ragadja meg, amikor úgy foglal állást, hogy „a jog értékének meghatározója az adott társadalmi-gazdasági rend alapjainak való megfelelés”.³³ Felhívja a figyelmet még néhány döntő szempontra. Így:

— A jog értékességét vagy értéktelenségét az mutatja, hogy hogyan szolgálja a társadalmi-gazdasági viszonyokat az emberi lényeg kibontakoztatása irányában.³⁴

— A jog ellentmondásos. Ebből fakadóan egyidejűleg lehet bizonyos viszonylatban értékes, más viszonylatban pedig értéktelen.³⁵

— A jog valamely normája az uralkodó osztály erkölcsi normarendszerét alapul véve, eszerint kell igazságos legyen.³⁶

Az értékekről szóló fejtegetés során az összefoglaló válaszadás nyilvánvaló. A jogi védelem tárgyai az értékek. Sajnálatos módon az elvileg védendő és a gyakorlatilag védett értékek nem mindig kerülnek ugyanabba a halmazba. Ennek egyik okára hívja fel a figyelmet a Nicolai Hatmannt idéző Heller Ágnes. Eszerint „minél alacsonyabb az érték, annál intenzívebb és fordítva. Tehát az alacsonyabb értékek hiánya mindig nagyobb bűnnek számít, mint a magasaké. A jogosság szerinte a legalacsonyabb érték, ezért a legintenzívebb; a jogtalan ember bűnös. A jogosság—igazságosság—felebaráti szeretet—vakhit—emberbaráti szeretet—ajándékozó erény sorban ez utóbbi a legmagasabb érték, tehát a legkevésbé intenzív. Akikből ez hiányzik, még nem bűnös, sőt igen erényes is lehet.”³⁷

³³ Peschka, V.: i. m. 178. old.

³⁴ Peschka, V.: i. m. 192—193. old.

³⁵ Peschka, V.: i. m. 195. és 201. old.

³⁶ Peschka, V.: i. m. 225. old.

³⁷ Heller, Á.: i. m. 294. old.

A megállapítás valóságtartalma könnyen bizonyítható oly módon is, hogy mely értékek vannak inkább és melyek kevésbé jogilag körülbástyázva. De mielőtt erről szólnék, térjünk vissza Heller Ágnes egy idevonatkozó és találó megállapításához: „Minden korban vannak olyan értékek, melyek vagy mint gyakorlati értékek (szokásban), vagy mint értékkövetelések (az elvont normákban) általánosan elterjedtek. Ezzel szemben vannak éppen kifejlődőben levő értékek, illetve értékkövetelések, melyek kivételképpen vannak jelen. Ilyenkor az általánosan elterjedt értékek intenzívebbek, tehát hiányuk inkább tudható be bűnnek, mint az olyan értékek hiánya, melyek úgysis csak kivételképpen vannak meg. De mihelyt a történelmi fejlődésben az utóbbi értékek is általánosan elterjednek, kivételből szokássá válnak.”³⁸ „Minden konkrét körben, konkrét osztálynak kivételképpen újonnan fellépő erkölcsi értékek abban a korban magasabb rendűek és ugyanakkor intenzitásukban kisebbek, mint a már teljesen vagy nagyobb részben elterjedt érték szokások”³⁹

IV. Jogi szabályozás és jogpolitika

9. A jog elvi és gyakorlati szerepe a mondottak alapján kétszeresen is *ellentmondásos*. Mivel — miként láttuk — lényegéből fakadóan múltba tekint, ezért egyáltalán nem vagy csak kevésbé képes védeni az új erkölcsi értékeket. Ehelyett sokkal alkalmasabb az intenzitásukban nagyobb, hagyományos értékek védelmére. De mivel az intenzitás az értékeknek az elvi rangsorban elfoglalt helyével fordított irányban nő, illetve csökken: a hagyományos értékek védelme is annál szélesebb körű, minél alacsonyabb értékű.

E megállapítás elfogadása vagy elutasítása elvi jelentőségű. Méghozzá azért, mert a szabályozottság alaposságának legfőbb indokát teremti meg, s háttérbe szorítja a gyakorlatias technikai jellegű megfontolásokat. Ez a felfogás indokolhatja meg azt is, hogy miért nem véd a jog olyan új értékeket, amelyek védelme

³⁸ Heller, Á.: i. m. 295. old.

³⁹ Heller, Á.: i. m. 297. old.

pedig a társadalom előrehaladásához feltétlenül szükséges. Ezek mind elvileg magasabb rendű, tehát prioritást igénylő, de újszerűségükből fakadóan alacsonyabb intenzitásuk miatt gyakorlatilag alacsonyabb rangú értékek.

Pedig nem hagyható figyelmen kívül, hogy — egyrészt a jogszabályoknak az e dimenzióban szereplő értékek megerősítése, e fáradozások sikerének foka dönti el a jog értékvédelmi hatékonyságát. Másrészt e körben kell feltárni azt a ma még csupán elvételre vizsgált problémát, hogy a szabályozás kívánt főhatásával milyen nem kívánt mellékhatások járnak, járhatnak együtt.

Az ugyanis aligha zárható ki, hogy egyik érték túlzott védelme — számos, e helyütt nem részletezhető okok, hatásmechanizmusok folytán — a másik érték háttérbe szorulását jelentheti.

Kérdésként merülhet fel: miben fedezhető fel a társadalmilag általánosan érvényesülő jogszerűség alapja? Ez a *társadalmi jogkövetés*, ami abból fakad, hogy az emberek társadalmi körülményeik meghatározta magatartása egybeesik a társadalmi körülmények jogi visszatükrözésével.⁴⁰

Varga Csaba — ugyancsak Lukács Ontológia-elemzése nyomán — ezzel kapcsolatban kifejti, hogy a jog „csakis annyiban érvényesülhet, amennyiben a társadalmi közvetítés más ideológikus és nem ideológikus eszközei támogatják, vagyis amennyiben tételezése és/vagy tényleges működése a társadalmi összefolyamat egyébkénti mozgásával egyező irányú”.⁴¹ Formálisan természetesen ezen a körön és hatásvonalon kívüli jogszabályok is hatályosak lehetnek. „Társadalmilag azonban a formális hatályosságnak csak annyiban van értelme, amennyiben a kérdéses norma joggyakorlattá válik, azaz hatályosul.”⁴²

A jogszabályok címzettjeitől függően tehát elvárás az intézményi vagy egyéni szintű önkéntes jogkövetés, de legalábbis a jogkövetés kikényszeríthetősége, az erre való hajlandóság és képesség.

A jog a „végső biztosíték szerepét csak annyiban töltheti be, amennyiben a jogot egyéb intézményei és ideológiai tényezők is segítik. Szükséges tehát, hogy a többség — legalább külsőleg

⁴⁰ Sajó, A.: i. m. 320. old.

⁴¹ Varga, Cs.: i. m. 103. old.

⁴² Varga, Cs.: i. m. 143. old.

— „önkéntesen» kövesse a jogot, s a végső biztosíték csak elenyésző kisebbséggel szemben kerüljön de facto alkalmazásra.”

A külsőleg „önkéntes” jogkövetés természetesen nem problémamentes. Még akkor sem, ha ezt a külsőleg konformis magatartást a jogi szabályozás eredményének tekintjük. Súlyos etikai gond, hogy ez a jogkövetés, tehát „a legális korrektség a legvégletesebb képmutatással kapcsolódhat össze”.⁴³ Igaza van Varga Csabának, hogy „ezen legkevésbé sem változtat, ha egyes etikai rendszerekben (pl. bizonyos, ma érvényesülő szovjet elméletekben) törekvéseket figyelhetünk meg, hogy tárgyától és tartalmától függetlenül minden jogszabállyal a belső azonosulást létrehozzák, és ennek alapján az öntudatos normakövetést az erkölcsösség minimumaként kiáltásák ki”.

Ha elfogadjuk azt a felfogást, amely szerint a tömeges jogkövetés az előfeltétele a kivételes erőszak alkalmazásának, a végső biztosítékként való szerepjátszásnak, úgy ez azt jelenti, hogy a *jog önmagában elégtelen a társadalmi magatartás tényleges befolyásolására*. A jogkövetés így a jog megvalósulásának csupán látszata. „A legitimitáció különféle formáira, a vallás és az erkölcs intézményére és az ideológiai ösztönzések egész sorára van szükség ahhoz, hogy a jog hatékony maradjon.”⁴⁴

A kiindulási alaphoz visszatérve megállapítható, hogy a jogi normák alapvetően két funkciót kísérelnek meg betölteni: egyrészt a társadalmunkban felmerülő zavarok megszüntetésében, másrészt a rend fenntartásában kívánnak közreműködni.⁴⁵ Ezt a jogilag preferált normák követésének kényszerítésén keresztül vélik elérhetőnek.

Ennek megfelelően a jogpolitika céljaként a társadalom stabilitását biztosító, kielégítő működését támogató alapvető jogelvek érvényre juttatása jelölhető meg.

A jogalkalmazók számára — mint ismeretes — a 14/1973. NET határozat az irányadó. Az itt egybegyűjtött szempontok szakmai körökben jól ismertek. Épp ezért ezek részletezése he-

⁴³ Lukács, Gy.: A társadalmi lét ontológiájáról. II. Szisztematikus fejezetek. Magvető, 1976. 213. old.

⁴⁴ Varga, Cs.: I. m. 187—188. old.

⁴⁵ Nader, L.: A jog antropológiai vizsgálata. In: Sajó András (szerk.): Jog és szociológia. I. m. 143—154. old.

lyett hasznosabbnak látom, ha a továbbiak kifejtése során juttatom azokat — olykor érvként — kifejezésre.

10. Ahhoz, hogy a jelenlegi jogi szabályozás racionalitását megérthessük, *jogszociológiai-politológiai alapvetésre* van szükség. Ennek felvázolásakor elsődlegesen Sajó András munkásságára támaszkodom.⁴⁶ Nézeteinek témakörünk szempontjából különösen figyelmet érdemlő részét azzal a megállapítással kezdi, hogy a *jog alapszerepe* valamely fennálló rendszer erősítése. Ennek megfelelően — elsősorban hatalmi-uralmi — viszonyok erősítését szolgálja.⁴⁷

E szemlélet más formában úgy is megfogalmazható, hogy a jog lényeges összefüggéseit a totalitásban kell elhelyezni. E totalitásban a jog alrendszer, mely a társadalmi totalitásban materiálisan determinált. A jognak mint alrendszernek ebben a totalitásban alapvetően rendszerfenntartó funkciója van, bár ezt a képességét többen kétségbe vonják.⁴⁸

A funkcionális jogi racionalitás lényege tömören az, hogy a társadalmi összefüggésekre tekintettel levő cselekvés — és ilyen a jogalkotás is — mindig meghatározott értelmet tulajdonít a cselekvésnek, és ez az értelem a társadalomra vonatkozó elképzelés része.⁴⁹

Napjaink szocialista jogalkotásában még mindig nagy számban fellelhető nehézségek jobb megértését segíti elő az a jogszociológusi megállapítás, amely szerint a társadalmi törvényszerűségek felfogásában sokszor a sztálini szemlélet kísért, amely egyszerre fatalista és (gyakorlatilag) voluntarista.⁵⁰ Úgy véli, hogy elég valamilyen elképzelést Sollené formálni, s az nyomban követetté is válik, az elképzelés azonnal végrehajtható. Még hozzá annál inkább, minél több, mindenféle lehetőségre, helyzetre pontos előírást tartalmazó utasítás, tilalom tereli az engedelmes jogalkalmazót az egyedül üdvözítő cél felé. Ezt az irányzatot ma általában *túlszabályozásnak* nevezzük. Mind szélesebb körben terjed a felismerés: ez a szemlélet a társadalom fejlődése

⁴⁶ Sajó, A.: Társadalmi-jogi változás. Doktori értekezés. Kézirat, 1982.

⁴⁷ Sajó, A.: i. m. 1–2. old.

⁴⁸ Sajó, A.: i. m. 8. old.

⁴⁹ Sajó, A.: i. m. 81. old.

⁵⁰ Sajó, A.: i. m. 177. old.

szempontjából több kárt, mint hasznot jelent. Csatlakozom ahhoz a felfogáshoz, amely szerint „a túlszabályozás a hatalom gyakorlásának egyfajta leegyszerűsített módszere”.⁵¹ Jelentőségére tekintettel lényegesnek látszik a kérdéskör többoldalú bemutatása.

A *túlszabályozás* lényege, hogy „viszonylag sok a jogszabály és ezek túlzottan is részletekbe menően tartalmazznak rendelkezéseket, előírásokat”. Legfőbb társadalmi hátránya, ha egyrészt a központi előírások aprólékosan tartalmazzák a természetes és jogi személyek részére a legkülönbözőbb szituációkban a követhető és egyetlen helyes magatartást, másrészt ugyanezen jogalanyokat egyéb szabályozók önálló cselekvésre, kockázatvállalásra ösztökélik.⁵²

Kulcsár úgy véli, hogy a most tárgyalt jelenség a hiánygazdálkodásra is visszavezethető. Ebből „ugyanis egyenesen következik egyrészt a túlszabályozás (és az önmagában is gyengíti a jog hatékonyságát) másrészt (*növekszik a jog »helyettesítő« szerepe*”. Ez a megállapítás véleményem szerint nem csak a gazdaság körében érvényes. A gondatlan bűncselekmények körén belül különösen jól érzékelhető: a viselkedési előírásokat tartalmazó szabályok (pl. a KRESZ vagy a munkavédelmi előírások) olykor közvetlenül (pl. az ún. „bizalmi elv” megfogalmazásakor), de gyakrabban közvetve, a legapróbb részletekbe is belenyúló viselkedésszabályozás útján morális és értékhiányokat, a szerzés színvonalában jelentkező fogyatékoságokból származó problémákat is meg szeretné oldani.

Samu a túlszabályozottság egy másik veszélyére is figyelmeztet: „Kialakult az a gyakorlat, hogy egy magas szintű jogszabályt egy sor alsószintű jogszabályokkal egészítik ki, bővítik, konkretizálják. E sokrétű, bonyolult szabályozás gyakori következménye, hogy az alsószintű jogi előírásokat illetően kétséggé válik: nem kerülnek-e ellentmondásba a felső jogszabályal. Ilyen esetben is természetesen nem a magasabb rendű jogszabályt, hanem az alsószintűt alkalmazzák, ami a törvényes-

⁵¹ Mónus, L.: A démon sugallata. Állam és Igazgatás, 1982/8. 709—719. old.

⁵² Mónus, L.: i. m.

ség és a jogszabályi hierarchia oldaláról kifogásolható. Megállapítható: ... a túlszabályozottság jogi életünk pozitív vonásának nem mondható, mivel nem teszi lehetővé a jogi szabályozás stabilitását."

Ehhez még hozzátehető: hasonló veszélyt jelent, amikor külföldi, esetleg igen „illusztris” szerzők által készített, de jogalkotói oldalról meg nem erősített magyarázatok „értelmezik” jogszabály szövegét. Nemesyszer előfordul (pl. a szabálysértési kódex esetében is), hogy egy-másfél évtized alatt sem jelenik meg újabb magyarázat, noha az eltelt idő során számos, az alapjogszabály háttérbázisát képező jogi előírás időközben jelentős mértékben megváltozik, sőt hatályon kívül kerül és szellemében is új előírás lép életbe.

A túlszabályozás mai széles körű elterjedtsége sokakban azt tévhitet kelti, hogy az állampolgárt már csak jogszabályokkal lehet mozgatni. Teljes mértékben egyetértek azzal a gondolattal is, hogy „ha egy társadalom az összes rendelkezésre álló intézményrendszerével egy társadalmi jelenséget nem tud megnyugtatóan elrendezni, nem valószínű, hogy ezt egy jogszabállyal lehet érní”. Már-már visszaköszön e felfogás rég ismert végkövetkeztetése: olyan objektív körülményeket kell teremteni, amelyek ösztönöznék a szabályok betartására, s nem azok kijátszására kényszerítenek. Olyan feltételeket és körülményeket kell teremteni, amelyek lehetővé teszik az irányítottak önállóságának kibontakoztatását, s ugyanakkor nem veszélyeztetik azt a hatalmat, amely szükséges kormányzásukhoz.⁵⁵

E szemlélet elfogadása annál inkább ajánlatos, mert még az erős államhatalommal jellemezhető társadalmakban sem teljes bürokratikus hatalom érvényesülése. A feltűnést mellőzve ugyan, de a jogi gépezet közreműködésével szubjogi változás jön létre vagy jogpótló szubkulturális normarendszer működik. A központi politikai hatalom ez ellen nem képes fellépni, mivel a jogi

⁵³ Kulcsár, K.: Gazdaság, társadalom, jog. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 176. old.

⁵⁴ Samu, M.: A jogpolitika és a jogalkotás. Jogtudományi Közlöny 1981/9. 733—739. old.

⁵⁵ Mónus, L.: i. m.

gépezet nem lenne képes feldolgozni az illegitim viszonyokban keletkező viszályokat.⁵⁶

Már csak azért sem, mert ha a korábbi viselkedést meghatározó szociális struktúrák továbbra is érvényesülnek, úgy a jogilag elrendelt változás az esetek jelentős részében pusztán a magatartás előírása miatt nem fog bekövetkezni. Ez még megfelelő szankciók kilátásba helyezése esetén is csak bizonyos korlátok között történhet meg.⁵⁷ A viselkedési normák módosítására csak akkor lehet sikerrel vállalkozni, ha a viselkedési normák már megérették erre. A normák inkább a magatartások összegező leírásai, mintsem közvetlen irányítói. A norma ugyan hat, mint szankciók katalógusa is, e szankciók azonban elsődlegesen nem a cselekvőt, hanem a vele szemben fellépő személyt irányítják.⁵⁸ A jog közvetlenül, a maga kötelező előírásaival és tilalmaival a viselkedési normákat és az erkölcsi értékeket átalakítani csak korlátozottan tudja.⁵⁹

A jognak az életviszonyokban játszott szerepét elemezve az is megállapítható, hogy jelentős *átstrukturálódásának* lehetünk tanúi. A pozitív szolgáltatásoktól való függés kiszorítani látszik a büntetéssel való kényszerítést.⁶⁰ Ennek filozófiai alapja egyrészt az a tény, hogy a jog a valóság visszatükröződése, másrészt — az előző megállapításból levezetve — az a követelés, hogy „a törvényeket kell a tényekhez igazítani és nem a tényeket a törvényekhez”. Teljes egyetértésben folytatható e gondolatsor azzal, hogy „sokkal megnyugtatóbb volna, ha az íróasztal mellett kigyalalt »kivánt« társadalmi cél helyett a tényleges társadalmi valóságot mérnénk fel és vennénk alapul a szabályozás kialakításánál”.⁶¹ Ma már nyilvánvaló, hogy noha a nevelési programok (függetlenül attól, hogy munkával való nevelés, iskoláztatás vagy pszichológiai kezelés áll-e az előtérben) az egyéni-társadalmi változáshoz elvileg alkalmasak lennének, valójában

⁵⁶ Sajó, A.: i. m. 285. old.

⁵⁷ Sajó, A.: i. m. 296. old.

⁵⁸ Sajó, A.: i. m. 312. old.

⁵⁹ Sajó, A.: i. m. 319–320. old.

⁶⁰ Sajó, A.: i. m. 340. old.

⁶¹ Mónus, L.: i. m.

azonban a kényszerkörülmények között végrehajtott átnevelés alacsonyabb hatékonyságú.⁶²

Amint láttuk, a *normák* az értékháztartás közösségi szabályozó értékei közé tartoznak. A *jogi normák* a társadalomban érvényesülő, érvényre juttatni kívánt *egyéb normáktól* főként szankcionáltságukban különböznek. További lényeges eltérés lehet, hogy míg pl. az erkölcsi normák interiorizáltak, addig a jogiak nem, vagy nem feltétlenül azok. Ezen túlmenően nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy míg az erkölcsi normák rendkívül heterogének, addig a jogiak lényegében homogén rendszert alkotnak. Ebből következően úgy is fogalmazhatunk, hogy a jogi szabályozás célja a hatalom által a stabilitás megelőzése szempontjából fontosnak tartott értékek védelme.

Fontos figyelembe venni, hogy az egyén értékrendszerének egyes elemei (az értékek) olykor konfliktusba kerülhetnek.

Ugyanígy összeütközhetnek a hatalom által preferált és az egyéni értékek is. A jog egyrészt az általában fontosnak tartott értékek; érték-összeütközések esetén — az alternatíva kizárása útján — a fontosabbnak tartott értékek prioritását deklarálja.⁶³

A jogi szabályok módosításának tényéből, intenzitásából szintén több következtetés vonható le. A jogszociológusok megfigyelései olykor már-már jogelleneseknek tűnhetnek, s ilyen szélsőséges megfogalmazásokban esetleg vitathatók is. (Annál inkább, mert az ellenvetések egy része sem közvetlen, sem közvetett úton nem bizonyított.) Mindazonáltal igen figyelemreméltóak, mert a megállapítások a problémák lényegét tartalmazzák.

E nézetek sorában feltétlenül az élre kívánkozik az a vélemény, amely szerint mindeddig meg nem cáfolt az a felfogás, hogy az állandó szabálymódosítás mögött, melyet a világ felgyorsulásával indokolnak, többnyire a bürokrácia kapkodása és elsietett önkorrekciója húzódik meg. A jogi változás gyakran magának a társadalmi-gazdasági fejlettségnek egy aspektusa

⁶² Sajó, A.: i. m. 346. old.

⁶³ Vö. Peschka, V.: Érték és jogtudomány. In: Érték és Jogtudomány. Akadémiai vitaülés, 1978. június 12. Állam és Jogtudomány, XXI/3. (1978.) 414—444. old.

(Baxi). A jogi megoldás erőttese a hiánygazdálkodás álmegoldásai közé tartozik, maga is a hiány terméke (Kulcsár).⁶⁴

Visszatérve a jog túlzott szerepéről mondottakra, nem lehet figyelmen kívül hagyni az e felfogásból keletkező azon veszélyt, hogy „egyfelől a politikai szempont, illetve a politikává megtett adott pillanatnyi fejlesztési modell, másfelől a napi érdekek, amelyek a tervszerűséggel legitimálják magukat, túlságosan is eszközszerűvé teszik a jogot és ily módon, *miközben mennyiségileg erősítik, minőségileg gyengítik*”.⁶⁵

A jogi norma ezen túlmenően már csak azért sem képes az emberi magatartás megfelelő szabályozására, mert az emberek tudatában legfeljebb homályos és leegyszerűsített képzetként jelenik meg.⁶⁶ Mind a norma által elvárt és ennyiben előre látható cselekvés, mind az állami magatartás pontos körülményei homályban maradnak.⁶⁷

V. Jogpolitika és büntetőjog

11. Ezzel a felfogással teljes mértékben egybevág az az egyre szélesebb körben elfogadott nézet, amely szerint a büntetőjog már ma sem, de a jövőben még kevésbé képes vállalt szerepének eredményesen megfelelni. Az eleve és mindig a tradicionalitás talaján álló jog — annak főként alapfogalmi és problémamegoldási technikája miatt — a társadalom változásaival képtelen lépést tartani.⁶⁸ Nem tud eléggé gyorsan és hatékonyan válaszolni a társadalom irányából érkező kihívásokra. A büntetőjog eszköztárával is védhető értékek fontossági rangsora a társadalmi-gazdasági élet változásával egyrészt módosul; másrészt úgy tűnik, hogy bizonyos mértékben csökken. Az egyéni szük-

⁶⁴ Sajó, A.: i. m. 58. old.

⁶⁵ Sajó, A.: i. m. 175. old.

⁶⁶ Sajó, A.: Jogkövetés és társadalmi magatartás. I. m. 16. old.

⁶⁷ Sajó, A.: Jogkövetés és társadalmi magatartás. I. m. 26. old.; Kulcsár, K.: Gazdaság, társadalom, jog. I. m. 17. old.

⁶⁸ Szabó, D.: Kriminológia és kriminálpolitika. Gondolat. 1981.; 240. old.

ségletek és érdekek változásával együtt kellene módosulnia a szankcionálás eszköztárának is.

A társadalom szerkezete, az egyéneknek, kisebb-nagyobb közösségeknek a társadalmi munkamegosztásban betöltött szerepe, az emberek életmódja az utóbbi 10—15 év alatt jelentősen megváltozott. Ez az átalakulás a jövőre vonatkoztatva több évtizedes, elhúzódó folyamatként kezelhető.

A *deviancia megítélésének* vonatkozásában jórészt ennek következménye a társadalom véleményalkotásában megfigyelhető *kettősség*. Egyrésztől általánosságban a hagyományos keretek között megvalósuló bűncselekmények elkövetőit továbbra is elítéli, az ilyen magatartások elleni harcot szükségesnek tartja. Másrésztől azonban számos jel figyelmeztet arra, hogy a társadalmi veszélyességről, annak súlyosságáról alkotott felfogásban — egyes témaköröket illetően időnként, más esetekben permanensen — a hivatalos és a társadalmi megítélés között ellentét áll fenn. De éppígy nemritkán nincs szinkronban a bűnügyi tudományok kutatóinak véleménye sem az előbbi két felfogással.

Pedig nyilvánvaló, hogy a jogi és a kutatói nézeteknek a közvéleményhez való viszonya nem lehet közömbös. Annál kevésbé, mert a jognak egyik fontos feladata a közvélemény befolyásolása. „A jogszabályok mindenesetre aláhúzzák azt, hogy az érintett csoport *más*, mint a többiek — ezért különleges elbírálást és különleges megítélést igényel.”⁶⁹

VI. A társadalomra veszélyesség értékelése

12. A szocialista büntetőjog egyik alappilléreként kezelhető az a felfogás, amely a büntethetőséget a *társadalomra veszélyesség*-hez köti. A törvényi megfogalmazás azonban nagyfokú absztrakciója miatt pontosítást, tartalmi kitöltést kíván. Noha a jogtudósok a fogalmat több oldalról körüljárták, egységes értelmezése mindmáig nem történt meg sem hazánkban, sem — tudomásom szerint — más szocialista országban.

⁶⁹ *Ferge, Zs.: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1982. 105. old.*

E helyütt szükséges megemlíteni, hogy a társadalomra veszélyességnek két, egymástól különböző értelmezése ismeretes. Ezek egyike e fogalom alatt csupán a cselekmény, míg a másik, az elkövető társadalomra veszélyességét is érti.⁷⁰ Magam részéről elsősorban nem jogdogmatikai, hanem prevenciósz megfontolásokra tekintettel a kettő külön kategóriaként való kezelését tartom helyesnek. Ez azonban nem jelenti annak elfogadását, miszerint a társadalomra veszélyesség fogalma és tartalmi elemzése csupán a cselekményre korlátozódhatna. Még akkor sem, ha a büntető törvénykönyv a bűncselekmény fogalmában az elkövető társadalomra veszélyességét nem ismeri el. Valójában csak a személyi és a cselekményi oldal együttes megítélése alapján alkotható vélemény „a” társadalomra veszélyességről.

A *hatályos* büntető törvénykönyv (1978. évi IV. tv.) 10. § (2) bekezdése úgy fogalmaz, hogy „társadalomra veszélyes cselekmény az a tevékenység vagy mulasztás, amely a Magyar Népköztársaság állami, társadalmi vagy gazdasági rendjét, az állampolgárok személyét vagy jogait sérti vagy veszélyezteti”. A fogalom lényege: társadalomra veszélyes az a cselekmény, amelyik a jogi tárgyat sérti vagy veszélyezteti.

A törvényi miniszteri indokolása a fogalmat tovább pontosítja. Kiemelést érdemelnek a következők:

— „A társadalomra veszélyes magatartások közül a büntető törvény csak azokat nyilvánítja bűncselekménynek, amelyek ellen büntetőjogi eszközökkel kell küzdeni.” Ez azt jelenti, hogy csak a társadalomra súlyosabb mértékben veszélyes cselekmények sorolhatók e körbe.

— „A cselekmények a jogalkotó által figyelembe vett elvont társadalomra veszélyessége és a valóságos esetek tényleges társadalomra veszélyessége között adódhat eltérés. Ennek oka egyrészt az, hogy a bűncselekmények megfogalmazásakor a jogalkotó a magatartás tipikus vonásait ragadja meg és írja le, így a cselekmény társadalomra veszélyességét is csak általánosságban

⁷⁰ Kritikáját I. Viski, L.: A társadalomra veszélyesség és a bűnösség viszonya a bűncselekmény-fogalom felépítésében. AJI Értesítő 1957/2. 213—239. old.; továbbá Bócz, E.: A személyi társadalomra veszélyesség a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1983.

tudja kifejezni. Másrészt az egyes magatartások társadalomra veszélyességének mértéke az idő múlásával is változhat, a társadalmi viszonyok alakulásának megfelelően csökkenhet vagy növekedhet."

— „A cselekmény elvont és tényleges társadalomra veszélyessége közötti eltérés egyes esetekben odáig terjedhet, hogy a különös részi tényállási elemek formális megvalósulása a társadalomra egyáltalán nem veszélyes. A bűncselekmény fogalmának az (1) bekezdésben adott meghatározásából közvetlenül levezethető, hogy nincs bűncselekmény, ha egy magatartás formálisan megvalósítja ugyan a törvény Különös Részének valamely tényállását, de az elkövetés konkrét körülményei miatt nem veszélyes a társadalomra."

Már e helyütt utalni kell arra, hogy a törvény és annak indokolása lényegében semmiféle *mércét*, viszonyítási alapot nem kínál ahhoz, hogy milyen ismérvek alapján deklarálható valamely cselekmény társadalomra oly mértékben veszélyesnek, hogy azzal szemben a büntetőjogi fenyegetés kilátásba helyezése indokolt legyen. Hiányoznak tehát azok a kapaszkodók, amelyek hozzásegítenének a jogalkotási folyamat megértéséhez. Evidenciaként kezel bizonyos (esetleg csak potenciális) következményeket, amelyek feltétlenül megakadályozandók.

Hozzá kell tennem nyomban, hogy a szándékos bűncselekmények (csaknem) egész halmazát tekintve ez valóban magától értetődő, csakúgy, mint a miniszteri indokolásban a társadalomra veszélyesség idő- és viszonyfüggő kezelése. Nyilvánvaló, hogy jelenlegi politikai-gazdasági viszonyaink között is formálisan megvalósul bizonyos számú olyan törvényi tényállást kimerítő cselekmény, amely azonban itt és most nem veszélyes a társadalomra, épp ezért üldözése szükségtelen. (Ezek a cselekmények épp ezért bizonyos elképzelésekkel szemben nem sorolhatók a latencia körébe sem.) Legalábbis elvileg. A társadalomra veszélyesség teljes hiányát — a miniszteri indokolás ellenére — a büntető törvény tényállásának megvalósítása esetén a bírói gyakorlat nem ismeri el.

A *gondatlan* bűncselekmények körében még bonyolultabb a helyzet. Ezúttal csak jelzésszerűen utalok két problémára, illetve kérdésre:

— Jogi szempontból társadalomra veszélyesnek tekintendő-e

yan cselekmény, amelyet a közvélemény legfeljebb in abst-
vagy még így sem tekint annak, csupán a jogalkotó abszt-
-iós szintjén mutatkozik ilyennek?

Jogilag társadalomra veszélyesként értékelendő-e az olyan
tekmény, amely elválaszthatatlan a társadalom előrehaladását
gáló tevékenységtől, még ha ennek — igaz ugyan, hogy szük-
-szerű — negatív „mellékterméke” is? Épp ezért indokolt a
sadalomra veszélyességnek a jogdogmatika képviselői által
ivázolt nézeteivel is megismerkedni.

3. A társadalomra veszélyességnek a miniszteri indokolásban
vázolt kettős (absztrakt törvényalkotói és konkrét jogalkal-
-azói) értelmezésével Földvári József és Békés Imre nézete
gybevág.⁷¹

Békés Imre a társadalomra veszélyességet jogi fogalomként
ezeli, s ily módon értelmezve fogalmaz úgy, hogy társadalomra
veszélyes az a cselekmény, amely jogilag oltalmazott érdekeket,
társadalmi viszonyokat sért vagy veszélyeztet.⁷² Ebben a felfo-
gásban tehát a mérce a törvény. A társadalomra veszélyesség
ogi szempontú vizsgálata pusztán e körön belül nyer értelmet.⁷³
A büntetőjogot tehát nem az ontológiai értelemben vett társa-
dalomra veszélyesség, hanem az arról kialakult közvéleményi és
jogi tükröződés egybeesése, illetve eltérése érdekli.

Békés Imre ugyanakkor utalásszerűen jelzi véleményét a tár-
sadalomra veszélyesség jogi és társadalmi fogalma közötti össze-
függésről. Társadalomra veszélyesség alapja valamely cselek-
mény társadalomerkölcsi felfogás szerinti elítélendősége.⁷⁴

A magam részéről teljes mértékben egyetértek azzal az állás-
ponttal, amely szerint a cselekménynek (de csak annak!) társa-
dalomra veszélyessége csupán objektív, külvilági elemektől függ

⁷¹ Földvári, J.: Az egység és a halmazat határesetei a büntetőjogba-
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 109. old.; Békés, I.: A gondatlan-
ság a büntetőjogban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1974. 90. old.

⁷² Békés, I.: i. m. 81. old.

⁷³ Békés, I.: i. m. 209. old.; Viskó, L.: Tézisek a bűncselekmény-foga-
felépítéséhez. Állam és Jogtudomány XVII/3. (1974.) 382—409. old.

⁷⁴ Békés, I.: i. m. 416. old.

het.⁷⁵ Másrészt, hogy ennek objektív alapja *elsősorban* az eredmény és az azt kialakító kauzalitás.⁷⁶

Jelen munkának nem célja, hogy véleményt alkosson a társadalom számára veszélyesként felismert cselekmények társadalmi és jogi halmazának egységéről vagy különbözőségéről. A két feltett kérdésre azonban úgy vélem, hogy nem kerülhető meg a válaszadás. Annak ellenére sem, hogy e probléma elemzése eléggé érthetetlen módon mind ez ideig nem került a büntetőjog-szociológiai kutatások homlokterébe. Véleményem szerint az eredmény (pontosabban: a következmény) még a cselekmény társadalomra veszélyességének vizsgálatakor is legfeljebb csak elsődleges, de nem kizárólagos szempont lehet.

Mindkét kérdésfeltevésre a válaszom igenlő. Ez azonban nem jelenti egyben annak automatikus elfogadását is, hogy ezeknek a cselekményeknek a megvalósulása ellen a büntetőjog eszköztárát kellene bevetni. A magam részéről nem tudom elfogadni azt az álláspontot, amely a társadalomra veszélyesség fogalmát mérő jogi kategóriaként kezeli, s megfosztja azt társadalmiságától. Ezt erősíti meg az a tény, hogy bizonyos jogdogmatikai elképzelésekkel szemben a gyakorlat oldaláról közelíti meg a fogalmat a hatályos Btk már idézett miniszteri indokolása is.

Az első kérdéskör (a társadalomra veszélyesség közvéleményi és jogi egybeesése, illetve eltérősége) kapcsán álláspontom az, hogy a jognak nem kell mindenkor a többség véleményét követnie. Különösen nem akkor, amikor fontos, magasrendű társadalmi értékek védelméről van szó.

A társadalomra veszélyesség és a bűnösség viszonyának elemzése során világosan utalnom kell arra, hogy a kockázatvállalás, a kockázatos magatartás rövid távon jelentkező hátrányokozás ellenére a hosszú távon mutatkozó vagy várható előnyei miatt eleve kizárhatja a bűnösséget. (Sajnos a jog ebben a dimenzióban igen nehézkesen mozog. Tradicionalitása fölébe kerekedik racionalitásának. A hosszú távon jelentkező előnyöket és a rövid távlatban érvényesülő hátrányokat együttesen nehezen képes megragadni. A gazdaság körén túl gondoljunk pl. az emberi élet bármi oknál fogva történő megrövidítése szempontjának érvé-

⁷⁵ Viski, L.: i. m.

⁷⁶ Békés, I.: i. m. 87. old.

etetlenségére.) Sőt! A kockázat, annak vállalása annyira lehet, hogy az már a társadalomra veszélyességet is kizárja. Végül — harmadik változatként — fogható fel az amikor csupán a bűnösség kizárt, mégpedig abból a megból fakadóan, hogy a jogalanytól nem volt elvárható a kockavállalásával együtt járó, bekövetkező hátrány előre látása. ogi és a közvéleményi heterogenitás esetében célszerű viarra, hogy a jog a kitűzött feladatot (a jogi normavédelminél maradéktalanabban el tudja látni; másrészt, hogy a elemény befolyásolása különösen ezekben az esetekben lea jogon (büntetőjogon) kívüli eszközökkel is (de főként ez biakkal) biztosítva.

arra pedig külön és ezúttal is érdemes felhívni a figyelmet, az élet számos olyan területe nincs büntetőjogi eszközök- egyáltalán, de legalábbis eredményesen lefedve, ahol a bűntekmények által veszélyeztetetteknel vagy sértetteknel sokmagasabb rendű társadalmi érdekek és értékek szenvedhetcsorbát.

valódi „pikáns” kérdés a második. (A társadalom előrehalásától elválaszthatatlan negatívumok társadalomra veszélyesge.) Lényegi szempont ezzel összefüggésben egyrészt az, hogyha ezek a negatívumok igaz, hogy szükségszerűek, de egyálnem az adott gyakoriságban. Másként fogalmazva ez aztenti, hogy a káros jelenségek csökkenthetők ugyan, de megism szüntethetők. Másrészt az is fontos szempont, hogy minden társadalomnak — társadalmi-gazdasági (beleértve az előbbibe kulturális) fejlettsége függvényében — van egy bizonyos minimum optimuma. A társadalom fejlődése csak bizonyos határok között gyorsítható, mert társadalmi-történelmi okok miatt a változásokra csak bizonyos mértékig érzékeny. E tehetetlenségi erő (amely pl. az innovációs készségben kitűnően mérhető, és ahol hazánk a többi szocialista országgal együtt a világranglistának nem tartozik az élmezőnyébe) tudomásulvételével célszerű a társadalmi mércét, s ezen belül az egyes ember mércéjét is felállítani. Kétes értékű ilyen körülmények között az egyéntől az abszolút kifogástalan teljesítményt elvárni. (Az elvárás egyébként összefüggésben van a jog — a büntetőjog — innovációs érzékenységével, illetve ennek ellentettjével is, sőt ennek egyik legfőbb mutatója.) Ismerve a bűnözés egyéni szociálpszichés és

biopszichés determinánsait, aligha gondolható komolyan, hogy etikailag elfogadható az a tény, hogy a jog annál aktívabb és több embert érintő, minél kevésbé determinált az egyén a jog által megszabott normák követésére és minél kevesebb környezeti tényező támogatja az egyént abban, hogy magatartása normakövető legyen.

Visszatérve a második kérdésfeltevésre: a következmény által hordozott társadalomra veszélyesség ténye kétségtelen, még ha az elsősorban rövid távú gondolkodást tanúsító jog a társadalomra veszélyesség következményeit hiányosan és olykor hibás sorrendben is értékeli. (Vö. Halál, maradandó testi fogyatékoság, egészségromlás, környezetkárosítás következményeinek rangsorolását a kodifikációban és a joggyakorlatban.)

VII. A szankció szerepe

14. A büntetés a jogi szabályozás, a társadalmi magatartás befolyásolásának klasszikus eszköze. Ez a negatív szabályozási mód abban az időszakban alakult ki, amikor a jog a társadalmi változtatás eszközeként még nem tudatosult, hanem elsősorban mint a már bekövetkezett társadalmi változások megerősítője funkcionált.⁷⁷

Ezzel összefüggésben tekintsük át, hogy ma mit vallunk a büntető törvény, a büntetés céljáról? A hatályos törvénszöveg szerint a törvény célja

— védelem nyújtása a társadalomra veszélyes cselekményekkel szemben;

— nevelés a társadalmi együttélési szabályok betartására és a törvénytiszteletre.

A büntetés célja pedig a társadalom védelme érdekében annak megelőzése, hogy akár az elkövető, akár más, büntetéssel fenyegetett társadalomra veszélyes, azaz az állami, társadalmi vagy gazdasági rendet, az állampolgárok személyét vagy jogait sértő vagy veszélyeztető cselekményt kövessen el.

Az uralkodó felfogás szerint a büntetőjogi szankció kilátásba helyezése, a büntetés, a büntetőjogi intézkedés kiszabása a tu-

⁷⁷ Sajó, A.: Társadalmi-jogi változás, I. m. 340. old.

daton keresztül kíván hatást gyakorolni az egyénre. Mind a már bűnelkövetővé vált személy jövőbeni magatartására, mind a társadalom minden tagjának viselkedésére vonatkozóan feltételezi, hogy a viselkedés szabályozásában a tudatosnak elsőrendű a szerepe. A *generálprevenció* eszméjét ezért tényként kezeli. Nyilvánvalónak tartja, hogy amennyiben a jogszabály valamely cselekvést vagy mulasztást veszélyesnek nyilvánít és ezért büntetni rendel, ez egyúttal azt is eredményezi, hogy a társadalom jelentős része tartózkodni fog annak megvalósításától. A *speciálprevenatív* eszme pedig az elitelt személyiségére gyakorolt pszichológiai hatáson keresztül kívánja az egyén értékrendjét pozitív irányba befolyásolni, hogy a jövőben a büntetéstől való félelem hatására tartózkodjék újabb bűncselekmény elkövetésétől.⁷⁸

Az *egyéni* és (látszólagosan) közvetlen *jogkövetés* mechanizmusát megfigyelve elsőként megállapítható, hogy a jogszabályok által előírt normák betartásának három, egymást részben átfedő indoka lehet:

- a szankciótól való félelem,
- a racionális megfontolás,
- a jogszabály autoritása.

Sajó András is felhívja a figyelmet, hogy tilalmak esetén az első és második megfontolás nehezen határolható el. A *szankcióval* kapcsolatban ő is egyetért azzal a prevenció kérdéseivel foglalkozó szakemberek körében mindinkább uralkodó felfogással, amely szerint a szigorúbb szankció nem fokozza a jogkövetést.⁷⁹ A szankciókkal összefüggésben látszik indokoltnak pontosítani egy korábbi megállapítást. Leszögeztük, hogy az emberek túlnyomó többsége nem azért jogkövető, mert fél a jogsértés esetén realizálható szankciótól. Ez alól az általános érvényű megállapítás alól azonban bizonyos normák kivételek. Nevezetesen azok, amelyek körében az egyén erkölcsi meggyőződése ellentétes a követendő normával. Ezekben az esetekben valóban a

⁷⁸ Bemutatását l. Rózsa, J.: Az igazságszolgáltatás és az egyéb államigazgatási szervek szerepe az antiszociális viselkedés megelőzésében és befolyásolásában. In: Miltényi Károly—Münnich Iván (szerk.): Tanulmányok a társadalmi beilleszkedési zavarok köréből, Statisztikai Kiadó Várlalat, Budapest, 1980., 141—148. old.

⁷⁹ Sajó, A.: Jogkövetés és társadalmi magatartás. I. m. 317. old.

szankció jelentheti az erkölcsi megfontolásból jogszerű cselekedettől való visszatartó erőt.⁸⁰

Nyilvánvaló, hogy elsőbbséget élvez a társadalomvédelem. A generál- és a speciálprevenció végső soron ezt az ügyet szolgálja. Nem tisztázott teljesen a büntetésnek tulajdonított *megtorló* szerep. A téma egyik legkiválóbb hazai ismerőjének egy közelmúltbeli megfogalmazása szerint „megtorlásról a hagyományos értelemben nem beszélhetünk. Nehéz lenne azonban elzárkózni annak elismerésétől, hogy a büntetésben megnyilvánul megtorló jelleg is: abban az értelemben, hogy a bűncselekmény miatt kerül alkalmazásra. Ugyanakkor a „mai megtorlási teóriák azonban két szempontból is különböznek a régiektől. Míg régen az elkövetett bűncselekmény súlyát tekintették a megtorlás alapjának, addig ma az elkövető bűnösségét. A másik különbözőség, hogy az elmélet mai hívei nem kizárólagos, hanem csak egyik célkitűzésként beszélnek a megtorlásról.”⁸¹

A finom, rendkívül óvatos mondat szerkesztésből („nehéz lenne elzárkózni annak elismerésétől . . .”) is kitűnik, hogy a büntetőjog-tudomány igen kényes területéről van szó. S ez az ellentmondásoktól nem mentes állapot tovább bonyolódik olyan elemek beépítésével, mint pl. a szabad akarat tagadása vagy elismerése.

Napjaink megtorlási elméletei az iménti ismertetésből kitűnően — elvileg legalábbis — szilárdan képviselik azt az álláspontot, amely szerint ma nem a bűncselekmény súlya, hanem az elkövető bűnössége a megtorlás alapja. Elismerve a bűnösség vizsgálatának gyakorlatát, a kodifikáció viszont mégis a bűncselekmény súlyát tekinti a büntetés súlyosságára vezéreszméjének.

Épp ezért egyelőre sikertelen próbálkozás annak a kérdésnek egyértelmű megválaszolása, hogy a pönológia elméletét is tekintetbe véve a társadalom védelmén túlmenően, annak alárendelten mi a büntető törvény, a büntetés célja. Valójában mire kell (kellene!) helyeződnie a hangsúlynak? A következmény megtorlására? A hibás döntés későbbi korrigálása vagy megelőzése érdekében a magatartás befolyásolására?

⁸⁰ Sajó, A.: Jogkövetés és társadalmi magatartás. I. m. 237. old.

⁸¹ Földvári, J.: A büntetőjogi jogkövetkezmények tana. In: Földvári József (szerk.): Magyar büntetőjog. BM Könyvkiadó, 1980.

Véleményem szerint a mai jog azért is nagymértékben hatásvan, mert az eredmény értékelése mögött elsikkad a magatartás.

Jog elsődlegesen nem a tett—tettes, hanem a tett—következmény relációban gondolkodik. Ez bizonyos szempontból érthető. Hiszen az elhatárolás nemcsak jogi, de etikai dimenzióban sem problémamentes. Tény — miként Heller Ágnes helyesen állapítja meg —, hogy egyrészt „a szubjektum közvetlen szerepe véget ért a cselekvésnél. A tett most már részévé vált az egyetemes társadalmi mozgásnak...” Másrészt „a tett és ezzel a tettet realizáló egyén szubjektivitása, individualitása is tovább gyűrűzik a társadalmi folyamatra gyakorolt hatásban: a következményben”.⁸² Valószínű csak annak az etikai elvnek a maradéktalan érvényesítése volna a jelen állapotra gyógyír, amely szerint „egy ember megítélésében nem egyetlen tettének következménye, hanem *tettei összességének következménye az irányadó*”.⁸³

Ebből szervesen következik az a gondolat is, hogy ha a büntetésnek nem a megtorlás, hanem a magatartás-alakítás volna a kizárólagos célja (és e cél elérése érdekében a megtorlás pusztán eszköz), már a következményhez vezető folyamatba, a következmény realizálódása előtt be kellene avatkoznia. Ha a potenciálisan káros következményhez is vezető magatartás elítélése elmulasztott, ez a szabályozó rendszer hibája. Gyakorlatilag a társadalom valamely életterületen nem volt képes saját védelmét megszervezni.

VIII. Az akaratszabadságról

15. További problémát vet fel az előzőekben már említett, az emberi magatartás determináltságára vonatkozó nézetek érvényesítése.

A szabad akarat létjogosultságát teljes mértékben tagadó nézet ellenfelei az előbbieket szemére vetik, hogy felfogásuk gyakorlati végrehajtása esetén meg kellene szüntetni a büntetőjogot. Hiszen ha nincs szabad választás, akkor nincs felelősség sem, aminek nyomában járhat a büntetés. (Itt jegyzem meg, hogy a

⁸² Heller, Á.: i. m. 173. old.

⁸³ Heller, Á.: i. m. 178. old.

determinizmus—indeterminizmus vitát helytelen valamiféle marxista szemlélet feltétlen meglétéhez kötni. Túl a vallásfilozófiából jól ismert katolikus—protestáns eltéréseken, a büntetőjogban is él mindkét nézet. Így pl. a konzekvencialista tan lényegében a teljes determinizmusnak, míg a retrikutív elmélet a moralitást előtérbe tolva a hagyományos indeterminizmusnak felel meg.)⁸⁴

A felfogások különbözőségéből eredően a büntetésnek is más a jelentősége. Az indeterminista felfogás hívei közvetve ugyan, de végső fokon a moralításra alapozva vélik elérhetőnek a nevelő hatást. A következetes determinista nézet képviselői ezt lényegében el kell utasítsák. Számukra a büntetés szerepe abban van, hogy információt nyújt az egyénnek a tilalmazott magatartás következményéről. Ez az információ pedig — mint egy újabb determináns — a korábbi determinációs folyamatot a kívánatos irányba módosítja.

Noha mindkét felfogás hívei megindokolják a büntetés létjogosultságát, azonban a felfogásukból eredő eltérések gyakorlati érvényre juttatása láncreakciószerű következményeket von maga után. Mint láttuk, az akarat szabadságát akceptáló elmélet apellálhat a múltbeli helytelen választásra. Az egyéni választás lehetőségét kizáró felfogás viszont automatikusan a múltbeli (hibás) választás, a rákövetkező rossz döntés minden múltba tekintő szubjektív mozzanatát kirekeszti. Az egyéni felelősség tartalmából a múltba tekintő, büntudatot ösztönző morális elem tehát kikerül. A morális felelősség alapján az egyén nem ítélhető el. A büntetés, a vele való fenyegetés csupán a társadalmi oldal felőli és a jövőre vonatkozó figyelmeztető információ. Ennek lényege: a társadalom — a hátrány okozásán keresztül — azt várja el, hogy az egyén változtasson korábbi magatartásán. Kiszérlési tapasztalatok hiányában (és ilyen vizsgálat kivitelezhetőségét nagyon kétségesnek tartom) kérdéses, hogy a tettért való felelősségvállalás morális tartományának teljes kizárása a gyakorlatban milyen következtetésekre juttatja a (potenciálisan) hátránnyal sújtottakat. A büntudat teljes negligálása nem vezet-

⁸⁴ Vö. *Byam, J. T.*: The economic inefficiency of corporate criminal liability. *The Journal of Criminal Law and Criminology* 1982/2. 582—603. old.

het-e, nem vezetne-e az eleve elrendelés fatalista szemléletéhez? Ellensúlyozni tudná-e ezt a magatartást befolyásoló tényezőt a társadalom iránti, szükségszerűen megnövekedni remélt, kényszerű vagy önkéntes felelősségtudat, az egyéni érdek racionálisabb felismerése, s ebből a remélt következtetések levonása — amint ezt az elmélet hívei evidenciaként kezelik?

Korábban már röviden utaltam arra, hogy az értékrendszer és a döntés közötti tudatos pszichikus folyamatok hatásmechanizmusai korántsem tisztáztak. Ilyen körülmények között pedig épp a kutatói moralitás alapján ma még — amikor a pozitív-preventív intézményrendszer jórészt csak a kutatók álomvilágában van meg — aggályosnak vélem az egyébként magam által is helyesnek tartott (vagy becsületesebb terminológiával élve: helyesnek hitt), ún. „teljes determinizmus” széles körű tudatosítását. Nem zárható ki egyértelműen ugyanis, hogy a hamis tudat visszatükröződése nem eredményezi-e inkább az egyéni determinációs folyamat objektíve kedvező irányú változását, az akarat fokozott aktivitását az elvárt magatartás tanúsításának irányába, mint az öngazolásra ösztönző, a mindennapi ember számára valóban predestinációs színezetű valóságfeltárás. További ellenérv e szemlélet széles körű terjesztésével szemben, hogy egyrészt ez önmagában úgysem szüntetné meg a büntetés szükségességét, másrészt a büntetés hatékonyságával kapcsolatos kétségek — immár világnézettől függetlenül — tovább élnének.

Egy bizonyos: ha a kétszeres felelősségvállalást (felelőség büntetőjogon belül és azon kívül is a következményekért) nem is helyeslem,⁸⁵ a másodikként említett körben kezelt (elsősorban anyagi jellegű) helytállás a törvényt sértővel szemben a társadalom, mint az egyén felett álló formáció részéről jogos elvárás.

⁸⁵ Így I. Becker, G.: *Crime and Punishment: An Economic Approach*. *Journal of Political Economy*, 160/1976. Idézi: Sajó András: *Társadalmi-jogi változás*. I. m. 512. old.

IX. A szankció hatékonysága

16. A büntetőjogi szakirodalom régen felismerte, hogy a büntette nyilvánítás, a büntetéssel fenyegetés mellékhatásokkal járhat, és e hátrányok adott esetben olyan illegalitásokat eredményezhetnek, amelyek sokkal súlyosabbak, mint az alapbűncselekmény tiltásából származó társadalmi előnyök.⁸⁶

A büntetéseket és intézkedéseket közös fogalom alá rendelő szankciókról kialakult vélemény éppúgy nem egyöntetű, mint a büntetés és a büntetőjogi intézkedések közötti elválasztó ismérv.⁸⁷

Sajó András mutat rá: számos esetben előfordul, hogy a tilalmak és a kilátásba helyezett büntetések ellenére a szükséglet fennáll és hat. Ebben az esetben választható a jogilag kívánatosnak megfelelő helyettesítő magatartás, ami nemcsak az érdekelték számára okoz nehézséget, de esetleg társadalmilag is drágább. Éppígy lehetséges, hogy a hagyományos tevékenységet folytatják, a jogi ellenőrzés kijátszása miatt azonban ennek költségei is emelkednek. A megoldás a jogalkalmazás oldalán is nehézségeket okoz, mivel a bűnüldöző erők korlátozottak, s más területekről kell elvonni a megtorlás alkalmazóit. Így aztán bizonyos területeken alig kerül sor az előírtnak megfelelő jogalkalmazásra. Amiatt viszont, hogy esetleg a társadalom tagjai számára épp ezek jelentik a tömegesen jelentkező problémát, e megoldás csökkenti a rendőrség iránti bizalmat, a rendőrséggel való együttműködést.⁸⁸

Mindazonáltal általános az egyetértés abban, hogy legalábbis a legsúlyosabb bűncselekmények (pl. gyilkosság) el nem követésének indoka nem a büntetőjogi tilalom, hanem az erkölcsi elítélés. Ugyanakkor élénk vita folyik a szakemberek körében arról, hogy — az előző megállapítást tényként figyelembe véve — indokolt-e ezeknek a törvényeknek a létezése. Szükség van-e

⁸⁶ Sajó, A.: Társadalmi-jogi változás. I. m. 348—349. old.

⁸⁷ Részletesen I. Nagy, F.: Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében. Kézirat 1983. 193. és köv. old., valamint az ott idézett irodalom.

⁸⁸ Sajó, A.: Társadalmi-jogi változás. I. m. 349—350. old.

a társadalom és annak tagjai erkölcsi rosszallásának a fenntartása érdekében a büntetéssel való fenyegetésre?⁸⁹ (Mint láttuk, az új jogi normák e kérdőjel alól kivételek.)

A kényszerrel való fenyegetés ésszerűtlenné válhat a kényszerapparátus gyengülése és a hatékonyabb materiális eszközök volumenének növekedése következtében.⁹⁰ Épp ezért a társadalom élete kényszer helyett anyagi javak újraelosztásával és speciális szolgáltatásokkal tűnik befolyásolhatónak.⁹¹

A büntetőjog hatékonyságába vetett bizalmat további érv is meggingatja. Mind több teoretikus vallja, hogy a jog elsődlegesen nem az emberi viszonyok szabályozására, hanem a társadalmi viszonyok normális funkcionálását megalapozó szervezeti-intézményi működési rend alakítására, biztosítására alkalmas eszköz.⁹² A legkülönbözőbb jogtudatvizsgálatok alapján⁹³ arra a következtetésre lehet jutni, hogy az emberek többsége nem azért követ bizonyos elvárásokat, mert ezt kötelező norma előírja. Nem azért tartózkodik bizonyos viselkedések tanúsításától, mert ezeket jogi normák tiltják. Szükségletei által kialakított értékrendszere esik természetszerűleg egybe a kodifikált normával, s pusztán emiatt nem válik jogsértővé.

Ahol pedig a kettő elválik egymástól, ott eluralkodik a *latens* deviació. Ez egyébként a büntetéssel fenyegetettség hatástalanságának egyik legkiválóbb — és ráadásul kivételesen jól mérhető — bizonyítéka. Tudjuk, hogy az emberek az élet különböző területein eltérően, de összességében nagy számban rendre megvalósítanak büntetendő cselekményeket. Mégpedig azért, mert a jogilag elítélt tett nem idegen normarendszerűktől, a büntetéssel fenyegetettségnek pedig — tapasztalataik szerint — nincs semmiféle gyakorlati jelentősége.

További aggodalomként jelentkezik, hogy — tömegjelenségi szinten — a büntetőjogi szankciók akár generál-, akár speciál-preventív szerepét mind ez ideig egyetlen kutatás sem tudta

⁸⁹ Kutchínsky, B.: i. m.

⁹⁰ Sajó, A.: Társadalmi-jogi változás. I. m. 380. old.

⁹¹ Sajó, A.: Társadalmi-jogi változás. I. m. 386. old.

⁹² Vö. Sajó, A.: Jogkövetés és társadalmi magatartás. I. m. 16. old.

⁹³ Kulcsár, K.: Társadalom, politika, jog. I. m. 238. és köv. old.

bebizonyítani.⁹⁴ Noha vannak szerzők,⁹⁵ akik úgy vélik, hogy a vissza nem esés nagy száma megfelelő bizonyíték a büntetés eredményességére, magam ezt a hipotetikus következtetést kevésnek tartom. Számomra sokkal inkább bizonyított, hogy az elítéltek kisebbségét képező visszaesők körében a büntetés eredménytelen,⁹⁶ de hatása legalábbis kétséges.⁹⁷

Elfogadhatóbbnak tűnik az a (szintűgy hipotetikus alapokon nyugvó) álláspont, amely szerint a büntetéssel fenyegetés hatékonysága és a bűnözés (bűnelkövetés) racionalitása között egyenes irányú összefüggés áll fenn. Ebből kiindulva az ún. fehér-galléros bűnözés körében lehet számolni bizonyos fokú hatékonysággal, épp ezen elkövetők nagyon is racionális megfontolásokon nyugvó cselekvései miatt.⁹⁸ Ennek egyik oka, hogy ebben a körben viszont a bűnelkövetés az életformának általában nem szerves része, hanem eszköz jellegű.⁹⁹ Másrészt az e csoportba tartozókban tudatosul véleményem szerint leginkább a büntetéssel együtt járó egzisztenciavesztés, ami egyébként objektíve is e körben a legnagyobb. A racionális előny-hátrány elemzés a túlnyomó többségüknél bizonyos normák — még ha kényszerű — betartására ösztönöz.

A visszaeső bűnelkövetőkkel kapcsolatos kedvezőtlen tapasztalatok egy részére ugyanakkor egy jól ismert tényből eredő nagyon racionális magyarázat adódik: mégpedig a szituatív esélyegyenlőtlenség. A populáció bizonyos része — foglalkozásánál, életmódjánál fogva — újra meg újra azonos vagy nagyon hasonló külső, a deviancia megvalósulását megkönnyítő környezettel találja magát szemben. Azonos beállítódást feltételezve is nyilvánvaló, hogy e csoportoknak a visszaesési esélye lényegesen nagyobb, mint az ilyen szituációban soha vagy rendszeresen részt nem vevőké. A vissza nem esésből emiatt nem lehet a bűn-

⁹⁴ Vö. Szabó, A.: I. m. 284. old.

⁹⁵ Pl. Dahn, U.—Weber, H.: Effektivität der Strafe. Neue Jusitz, 1981/8. 399—402. old.

⁹⁶ Szabó, A.: I. m. 285. old.

⁹⁷ Kulcsár, K.: Gazdaság, társadalom, jog. I. m. 63. old.

⁹⁸ Vö. Braithwaite, J.: Challenging just deserts: punishing whitecollar criminals. The Journal of Criminology, 1982/2., 723—763. old.

⁹⁹ Sajó, A.: Társadalmi-jogi változás. I. m. 344. old.

tetés eredményességére következtetni. Épp ezért hajlok annak az álláspontnak az elfogadása felé, amely szerint végül is mind a mai napig a bűnelkövetők megváltoztatásáról vallott elképzeléseink naivak maradtak.¹⁰⁰ A kutatások szerint még a halálbüntetéssel fenyegetettségnek az emberölés elkövetésére gyakorolt bármiféle hatása sem egyértelműen bizonyított.¹⁰¹ Végül is az elrettentő hatás nehezen igazolható.¹⁰² A modern kutatások szerint elrettentés akkor várható, ha a kiszabható büntetés és a fölfedezés valószínűsége együtt nagyobb hátrányt jelent, mint a bűncselekménnyel megszerezhető előny. Az általános elrettentés valójában nem mérhető és az ilyen vizsgálódások szerint a konkrét hatása is szerény. A különféle rendőrségi sztrájkokra vonatkozó megfigyelések egy része is mutatja, hogy a közrendet nem befolyásolja számottevően a felelősségre vonás lehetőségének megszűnése.¹⁰³

17. Az előadottak alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a szokásszintű normakövetést nélkülöző normák alkalmatlanok a viselkedés közvetlen szabályozására. A büntetés pedig gyakran alkalmatlan eszköz a szokásszintű normakövetés kikényszerítésére. Többek között Aronson interpretációjából tudjuk,¹⁰⁴ hogy noha ésszerűnek tűnhet az a feltételezés, amely szerint az emberek a szigorú büntetéssel fenyegetettség hatására tartózkodni fognak a tilalmazott viselkedéstől, a tudományos vizsgálatok ennek ellenkezőjével is szolgálnak. „Éppen az enyhe büntetéssel fenyegetett emberekben fejlődik ki az ellen-szenv a tiltott viselkedéssel szemben, a kemény büntetéssel való

¹⁰⁰ Conrad, J. P.: A lost ideal, a new hope: the way toward effective correctional treatment. *The Journal of Criminal Law and Criminology*, 1981/4. 1699—1734. old.

¹⁰¹ Tagadja legutóbb pl. Köberer, W.: Lässt sich Generalprävention messen? *Monatschrift für Kriminologie*, 1982/4., 200—218. old. Részbeni, korlátozott hatékonyságát elfogadja pl. Bakóczy Antal: *Az emberölés. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1984.

¹⁰² Chambliss-t idézi Sajó András: *Társadalmi-jogi változás. I. m.* 344. old.

¹⁰³ Sajó, A.: *Társadalmi-jogi változás. I. m.* 345—346. old.

¹⁰⁴ Aronson, E.: *A társas lény, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó*, 1980. 39. old.

fenyegetés viszont, ha egyáltalán hat az emberre, akkor inkább fokozza valamelyest a tiltott viselkedés iránti vonzalmat." Bár e napjaink joggyakorlatával ellentétes megállapítás verifikálásával jómagam a büntetőjog-tudomány szakirodalmában sehol sem találkoztam, a felfogás semmiképp nem tekinthető egyedülállónak. Már csak emiatt is elgondolkodtató, s feltétlenül ösztönöz a kérdés további vizsgálatára.

Ebből viszont az is következik, hogy a büntetőjog egy sor vonatkozásban idealisztikus, egzakt módon soha nem bizonyított (esetenként jelenlegi tudásszintünkön nem vagy csak igen költségesen bizonyítható), lényegében a priori elfogadottként kezelt, hitelvelk alapján tölti be valós vagy vélt szabályozó szerepét. Melyek ezek a letűnt időket marasztaló és gondolatokat dermesztő dogmákra (Servan-Schreiber) épülő hitelvelk?

— A jog képes szabályozni azt a területet, amelynek befollyásolására vállalkozik.

— A jog által előírt normák minden címzett által és minden körülmények között követhetők.

— A társadalomnak a jog által negatívként deklarált jelenségei elutasíthatók, minden körülmények között elkerülhetők.

— A tett és következményei mindenki által és mindig átláthatók.

— Az emberi tulajdonságok a jog segítségével gyorsan és kedvező irányban megváltoztathatók.

— Kulturális pozíciótól függetlenül minden embernek egyformán megvan a képessége arra, hogy tudatilag-akaratilag követhesse a jog elvárásait.

Úgy vélem, hogy az előzőek során jórészt sikerült alátámasztani azt a nézetet, hogy ezek az elvek összességükben és minden emberre vonatkoztatva, minden élethelyzetben (!) megvalósíthatatlanok. Ennek felismerése viszont egyet jelent azzal, hogy ma még nem vizsgált szélességű populációt érint a hatályos, törvényben is rögzített jogelvelk szerint is igazságtalan — tehát lényegében jogellenes — büntetés. A megbüntetettek nem ismert részének feltehetően csekély vigaszt nyújt a jogdogmatikusok azon bölcsessége, amely szerint elkerülhetetlen és generálpreventív szempontokat előtérbe helyezve a jelenlegi helyzet célszerű is.

Ennek a *célszerűségnek* csupán egyik oldalát szokás mind ez

vizsgálni. Az intézmény specialistái általában csupán azon
 ■oznak, hogy a különféle büntetések generál- vagy speciál-
 -tív szempontból (jobb esetben mindkét nézőpontból) hasz-
 -e vagy sem. Ez pedig a kérdésnek csupán egyik oldala.
 az értékrendben feltétlen prioritást élvező ösztársadalmi,
 egyéni szempontból fontos kérdés annak megvizsgálása,
 valamely intézkedés milyen károkat okoz. Ez társadal-
 ban ma már a mindenkori adott helyzet elemzésekor ru-
 -unka, de a tervezés során is elengedhetetlen. Mindkét al-
 -mikor szokás vizsgálni egyrészt a rövid, másrészt a hosszú
 on jelentkező előnyöket és hátrányokat. Ez természetesen
 ■étlen kilépést igényel a szűk szakmai bezárkózottságból.
 Ezek a megfigyelések egyes kutatókat annak nyílt kimondá-
 ■oz vezették, hogy a jog speciálpreventív célzatú intézmény-
 ndszere ma részben vagy egészben hatástalan.¹⁰⁵ Ebben nagy
 zerep jut az értékrend stabilitásában bekövetkező változás-
 ■k.¹⁰⁶ csakúgy, mint az értékteremtő szükségletek, érdekek
 orábinál sokkalta gyakoribb ütközésének.

A büntetés történeti szempontú megközelítése ugyanakkor
 véhány további magyarázattal is szolgál a büntetés hatékonysá-
 -ának csökkentéséhez.

Egykor (sőt nem is oly régen) a szabályozandó élethelyzetek
 — a maiakhoz képest — egyszerűek voltak. A társadalmi munka-
 megosztás sokkal kevésbé volt bonyolult. Ebből következően a
 normakövetést biztosítani hivatott értékrend mindenki számára
 világos, egyértelmű volt. Különösen ilyen volt az erkölcsi érték-
 rend. Emiatt már eleve kisebb volt az igény a szabályozásra.¹⁰⁷
 Mivel az egymással ütköző szükségleteknek, érdekeknek — mint
 értékteremtő kategóriáknak — a száma alacsony volt, az egyén

¹⁰⁵ Általában l. Szabó, A.: i. m. 175. old. A halálbüntetés és a majd-
 nem halálbüntetéssel felérő életfogytiglani szabadságvesztés elrettentési
 képtelenségére l. régebben Sellin, T.: *The Death Penalty* (1959.); újabban
 Lempert, R. O.: *Desert and deterrence: an assessment of the moral ba-
 ses of the case for capital punishment.* *Michigan Law Review*, 1981/6.,
 1177—1231. old.

¹⁰⁶ Szabó, A.: i. m. 240. old.

¹⁰⁷ Szabó, A.: i. m. 240. old.

ritkán került olyan döntésszituációba, ahol ütköző értékek közül kellett a helyeset kiválasztania.

Ezen túlmenően azonban véleményem szerint a bonyolulttá vált társadalmakban már csak azért is csökken a büntetés hatékonysága, mert megnőtt egyes esetekben a reális valószínűsége a tett fel nem fedezésének; más esetekben súlyos bizonyítástechnikai akadályok tornyosulnak a jogalkalmazók elé.

Új problémák jogi (korántsem csak büntetőjogi) kezelési nehézségeire ékes példa a környezetvédelem több jogi vonatkozása. A büntetőjognál maradvá először is az tűnik fel, hogy a jogalkotó milyen fáziskéséssel rendelte el a súlyos környezeti ártalmak előidézőit büntetni. Hasonló a helyzet az újabb gazdálkodási rend (kisvállalkozások stb.) jogi védelmével. Míg az előbbi esetben — mint láttuk — gyakorlatilag évek óta „nincs bűncselekmény” (a statisztikában), addig az utóbbiban a szabályozás is hiányzik. A környezetkárosítás példájánál maradvá a büntetőjog szinte összes hátránya könnyedén tetten érhető. A szabályozásképtelenség a felmérhetetlen számú (és minőségű!) latenciában; a véletlen óriási szerepe az esetleg „kitermelt” bűncselekményben és annak elkövetőjében; a szabályozásképtelenség maga egyes területek lefedetlenségében. Egyébként a gazdasági bírság kialakult rendszere bizonyítja, hogy a szakemberek körében gyakorlatilag fel sem merül annak gondolata, hogy ezen életterületen a büntetőjogi szabályozók is aktivizálhatók volnának.

A társadalmi változából (is) eredő jogi (büntetőjogi) alkalmazkodászavar a jogelvek belső ellentmondásaiban is jelentkezik. Ezek a jogelvek konkurrenciájában és feloldási technikájában is lemérhető. Ilyenkor „jogpolitikai megfontolások döntik el, mi következne az uralkodó jelleg elvesztéséből: vajon a status quo visszaállítása, vagy az új elv győzelmének az elismerése”.¹⁰⁸

Az előadott és a továbbiakban még felvázolásra kerülő ellentmondások, a fennálló helyzettel szemben kifejtett aggályok természetesen messzemenően szem előtt tartják egyrészt azt a fel fogást, hogy a marxizmus „a jogi eszméket, a jogot, a jogi jelenségeket nem természeti jogi alaptól vezeti le, hanem úgy véli,

¹⁰⁸ Király, T.: Elvek és kivételek a büntetőjogban és eljárásjogban. Jogtudományi Közlöny, 1982/10. 749—754. old.

hogy azt végső fokon a társadalom gazdasági viszonyai határozzák meg". A jogelvekben azonban minden esetben értékek kifejeződését kell látnunk.¹⁰⁹ A büntetőjognak pedig a társadalom előrehaladásához legfontosabb, legmagasabb rendű értékeket kell védenie.

Saját társadalmi viszonyainkat előtérbe helyezve az említett és még nagy számban sorolható indokokon túlmenően talán sokkal fontosabb annak észrevétele, hogy korábban — a közös-ségek zártsága miatt egyrészt, az uralkodó osztály(ok) speciális érzékenysége miatt másrészt (csak akkor és csak azt üldözi, amikor és ami az ő érdekeit sérti, akkor is azt a viselkedésformát nem kriminalizálja, amikor és ami az ő köreit nem zavarja) — az üldözött cselekmények valós száma a mainál alacsonyabb volt. Az uralkodó osztály a nép körében elkövetett cselekmények megvalósulása során elsődlegesen a közhangulat megnyugtatója céljából avatkozott be.

Jó példa erre a párbajozás és a kocsmai verekedés összehasonlító elemzése. Káros eredmény bekövetkezése során elvileg mindkettő büntetendő volt. A tényleges közbelépésre azonban csak a súlyossá fajult kocsmai verekedések során került sor. Az előbbi esetben ugyanis a problémamegoldásnak az uralkodó osztály által hallgatólagosan preferált lovagias módjával állunk szemben. Az utóbbi változat kapcsán azonban a jog büntetéssel fenyegetés útján az önkényes elégtétel, a bosszúállás, az ököljog köznyugalmat zavaró érvényesülésnek megakadályozására volt hivatott. A súlyos testi sértés több mint száz éve magyar büntető törvénykönyvünkben is deklarált, egyébként sok ezer éve súlyos büntetéssel fenyegetett cselekmény. Mégis a vér általában mindaddig folyhatott, míg valaki a résztvevők közül meg nem halt. A jog valójában csak ezt a legsúlyosabb következményt kellett megakadályozza, az államhatalom képviselői is csak ennek közvetlen veszélye esetén avatkoztak be.

Természetesen nem hagyható figyelmen kívül, hogy a múltba eltávolodva a büntetőjognak tulajdonítható egy másik, az előbbinél sokkal fontosabb szerep. Ezt Thomas Mann interpretálja a legvilágosabban, mikor Mózes törvényteremtésének indokaival foglalkozva azt írja, hogy „lassan azonban a büntetés megtette

¹⁰⁹ Király, T.: I. m.

hatását, s magát a tettet bűnné bélyegezte, melynek elkövetése már magában véve büntudattal terhelte a lelket, a büntetésről nem is gondolva".¹¹⁰

Abban az időben, az akkori közösségek fejlettségi szintjén és formációi között bizonyos tettek tilalmazása feltételezte a közösség fennmaradását, fejlődését. Ugyanakkor a jog alkalmas volt igazságosztásra, jogviták eldöntésére — Mózes is ezért alkotta őket. A büntetés azonban (pl. halál) már akkor is csak az önbíráskodás felszámolására, a bosszú letörésére, helyettesítésére, normális mederbe terelésére szolgált. (Az egyénnek nem kellett elégtételt vennie, mert a törvény ezt szolgáltatja.) Csak az osztálytársadalmak kialakulása utánra tehető a több ezer éves elnyomó funkció.

E helyütt nem vizsgálható, pusztán megválaszolendő kérdés-ként vehető fel: vajon napjainkban a büntetőjog mennyiben volna alkalmas eredeti, ősi céljának megfelelni? Vajon ma melyek azok a tettek, amelyeket leginkább tiltani kell abból a célból, hogy társadalmunk fennmaradhasson, továbbfejlődhessen? Azok-e, csak azok-e, amelyek megvalósítását a hatályos büntetőjog tiltja? S ha nem: melyek azok, amelyek esetleg sokkal nagyobb veszélyt jelentenek a jelenleg büntetéssel fenyegetettek-nél?

Ezekkel a kérdésekkel még akkor is szembe kell néznünk, ha jól tudjuk: a jog egész intézményrendszere a társadalmi viszonyok szabályozásában — már csak a beavatkozási eszközeire is visszavezethetően — rendkívül korlátozott szerepet képes betölteni.

Számomra kézenfekvőnek tűnik, hogy a büntetőjognak — a mindenkor adott társadalom fejlettségét és előrehaladását tekintetbe véve — a legmagasabb rendű értékek védelmét kell célul kitűznie, ezekre kell összpontosítani. Ebből a szemszögből legalábbis kérdéses, hogy pl. itt és most a pusztá fizikális jellegű behatásokat elutasító életvédelem egyáltalán ebbe a körbe sorolható-e. Úgy vélem, az emberi élet biztonsága pusztán eszköz magasabb rendű — nevezetesen: a közösségi szabályozó — értékek biztosítása céljából. De még ebből a megközelítésből is látni

¹¹⁰ Mann, Th.: A törvény. In: Th. Mann: Úr és szolgál. Kisregények, Európa, 1979.

kell: a fizikális jellegű sértések megakadályozására tett erőfeszítések pusztán az élet védelmének viszonylag szűk körét fedhetik le. A megbetegedések (elsősorban a szívinfarktus) mögött csakúgy, mint az öngyilkosságok háttérében — az előző körhöz képest nagyságrenddel nagyobb arányban — olyan egyéni magatartások húzódnak meg, amelyek társadalmi veszélyessége — az áldozatok, sértettek riasztó számára és számarány-növekedésére tekintettel — kriminológiai értelmezésben is kézenfekvő. Ma mégis az a helyzet, hogy a társadalom a betegségbe, öngyilkosságba, alkoholizmusba hajszolókat morálisan ugyan esetleg elítéli, de különösebb érdeklődést nem tanúsít irányukba. Az okokat az objektív körülményekben keresi, s nem a konkrét hűs-vér embereket teszi felelőssé.

Amennyiben a büntetőjog hatékonyságába vetett hitet akár csak korlátozott mértékben is fenn kívánjuk tartani, megfontolandó volna még azt is megvizsgálni: mennyiben kellene esetleg a büntetőjogot beállítódás- és magatartás-szabályozó eszközként igénybe venni az utóbb említett körben. Miként lehetne a társadalomtervezőket, döntéshozókat rákényszeríteni az előnyhátrány elemzésre? Miként lehetne elérni, hogy a társadalom változásának tempója alkalmazkodni tudjon az emberek tudatának, életmódjának „fáziskéséséhez”? A negativumokról, ellenpéldákról már részben volt szó. De gazdasági-társadalmi fejlődésünk cikcakkjai — kezdve a voluntarista iparosítástól, urbanizációtól, életmód-változtatástól a motorizációig, környezet-szennyezésig — a múltra vetítve egyébként is érzékeny barométerei e hibáknak.

Félreértés ne essék: a magam részéről semmi esetre sem valom, hogy a büntetőjognak kellene e hibákat kiküszöbölnie, e jogterületnek kellene a szabályozó szerepet biztosítania. Csupán arra akarom a figyelmet ráirányítani, hogy amíg az okokként is felfogható egyes fontos közösségi szabályozó értékek védelme e jogterületen ennyire háttérbe szorul, addig nem tekinthető sem arányosnak, sem igazságosnak az előbbihez képest következőként kezelhető biológiai értékek jelenleg tapasztalható előtérbe helyezése.

Ugyanakkor arról is szólni kell — épp a környezetvédelem legékebb példája erre —, hogy állami szinten a fennálló helyzetbe gyakran csak akkor történik beavatkozás, ha a jelen már elvi-

selhetetlen. Ez a mechanizmus természetesen átragad az emberi gondolkodásra is. Az ilyen beállítódás esetén az egyén is úgy véli: amíg a bajnak csupán az előjelei tapasztalhatók, nem kell közbelépni. (L. egészségvédelem.) Viszont épp a gondatlanság körén belül megvalósuló cselekmények mutatják: a rossz szokások, beidegződések csak vészhelyzetben válnak tűrhetetlenekké.

19. Hazánkban valamely társadalomra veszélyes magatartás szankciórendszere két fő részből áll. A büntetésekből és az intézkedésekből. Kidolgozott a kettő közötti viszony is.¹¹¹ Korábban a jogpolitika kapcsán előadottakra tekintettel osztom azt az álláspontot, amely szerint „azzal a szankcióval kell . . . reagálni, amely az elkövető egyéniségére és az elkövetett cselekményre figyelemmel a legtöbb kilátást nyújtja arra, hogy megvalósul az elkövető képessé tétele arra, hogy a jövőben társadalmilag hasznos életvitelű legyen, s különösen, hogy ne kövessen el bűncselekményeket”. (Nyilvánvaló, hogy a különféle szankciók egymással kombinálhatók is, sőt ez gyakran kifejezetten kívánatos.)

Minden ország jogsértések elleni fellépésének *elmélete és gyakorlata* (ideértve a szankcionálás összes fajtáját, tehát a büntetőjogon belülieket és kívülieket egyaránt) a hagyományokon túl, de azoknál sokkal erőteljesebb mértékben összefügg az állam politikai elveivel. A deviancia különböző fajtáinak megítélésében tehát többszörös áttételen keresztül visszatükröződik az adott politikai rendszer támogatását élvező államhatalmi és igazgatási apparátus intézményesített vélekedése a rosszról, annak súlyosságáról, a társadalmi szempontból deviánsnak minősített cselekmények veszélyességének hierarchiájáról, valamint arról, hogy az adott társadalmi berendezkedés milyen jogi és esetleg azokat kiegészítő, helyettesítő lehetőségeket lát a kedvezőtlen tömegjelenségek visszaszorítására.

E felfogás kialakítására természetesen jelentős befolyást gyakorolnak a hagyományok: mind a jogelvek, mind az ezeken alapuló jogalkotás, mind a jogalkalmazás (-gyakorlat) vonatkozásában. Ezek a tradicionális hatások olykor a stabilitás biztosítékai.

¹¹¹ Vö. Nagy, F.: Intézkedések a büntetőjog szankciórendszerében. Az 1981. november 27-én Szegeden megtartott kerekasztal-beszélgetés vitanyaga. Kézirat, 1981. Különösen az ott idézett irodalom.

Egyes területeken azonban — különösen ott, ahol a társadalmi változások igen gyorsak — nem képesek a megváltozott körülményekhez alkalmazkodni. Olyan új, tömegjelenségi szintű problémák merülnek fel, amelyek megoldásához a hagyományos, kikristályosodottnak látszó elvekkel eredményesen nem lehet közelíteni. Előbb az ismeretanyagok olyan mennyiségére kell szert tenni, amely már rendszerré összeállva az elméletalkotás szintjén is lehetőségeket nyújt az általánosan elfogadott szemlélet újra átgondolásához. Ma ilyen terület pl. a gondatlanság. A probléma lényegében akkor kezdte igazán foglalkoztatni a jogászokat, amikor a tudományos-technikai fejlődés olyan szintet ért el, hogy bizonyos területeken a társadalom minden tagja (ilyen a közlekedés), illetve bizonyos rétegei, foglalkozási csoportba tartozói (ilyen az üzemi munkavégzés) potenciális bűnelkövetőkké válhatnak. Az elmúlt harminc év alatt számos megközelítésben — elsősorban a közlekedés körében — elméletek és nézetek sokasága ütközött meg.

X. Összegezés

20. Az előzőekben felvázolt összefüggések több lényeges szempontra hívhatták fel a figyelmet. Elsőként arra látszik szükségnek rámutatni, hogy a bűnözés megelőzése sokirányú és összehangolt erőfeszítések esetén lehet csak eredményes. Ennek pedig alapfeltétele, hogy megtaláljuk azt a fogalmat (kódnak is nevezhetnénk), amely valamennyi szakterület számára azonos jelentőségű. Ezt az értékekben, pontosabban a közösségi szabályozó értékekben rögzíthetjük. A büntetőjog saját eszközeivel és meglehetősen szűken körülhatárolt mozgásterületén belül azoknak a legfontosabb közösségi szabályozó értékeknek a tiszteletére ösztönöz, ha kell kikényszerít, amelyek előtérbe helyezése nélkül a társadalom normális működése vagy éppenséggel léte kerülne veszélybe.

Természetesen ezen értékdimenzió belül vannak olyan fontos — esetenként a büntetőjog vonzáskörébe tartozóknál jelentősebb — értékek, amelyek tiszteletét a büntetőjog nem képes kikényszeríteni. Ezek egy részét a jog egyéb területei tartják kontroll alatt, míg más részük teljesen kívül marad a jog körén.

A közösségi szabályozó értékek a normákban manifesztálódnak. Ezek egy részének érvényesítésében a társadalmi eszközökön kívül a jog, illetve a büntetőjog is közreműködik.

Minden cselekmény valamilyen szükségletet elégít ki. Ennek megengedettségét a normák szabályozzák. A bűncselekmények vagy a társadalom által nem ismert szükségletek, vagy az elismert szükségletek el nem fogadott módja következtében valósulnak meg. Nyilvánvaló, hogy a szükségletkielégítés módját nagymértékben befolyásolja a közösségi szabályozó értékek normákba foglalt formáinak interiorizálása. A megelőzés célja e normák követésének elérése.

Ez alapvetően négy terület rendszerelméletű együttműködése útján érhető el. Az értékek önkéntes elsajátításában, a társadalmi elvárásoknak megfelelő rangsorolásban döntő szerepet játszik a kultúra. A gazdaság helyes működése esetén egyrészt szintén kultúra- (és ezért érték-) közvetítő, másrészt működésében számos lehetőség rejlik a preferált értékek kikényszerítésében, de a helytelenített (nem)-értékeket követők káros cselekményeinek elősegítésében is. A szociálpolitika részint általában segítséget nyújt az értékkövetéshez, részint hozzájárul a hátrányos helyzetben levőnek ahhoz, hogy könnyebbé váljon számukra a közösségi értékek tisztelete. Az előbbiekhöz társul negyedikként a jog, amely kifejezetten kényszer jellegű és szankciórendszerével fenyeget, illetve büntet.

Figyelemmel arra, hogy vannak, akik ez utóbbinak — a viselkedés szabályozásában, sőt már a normakövetés kialakulásának életkor szerinti korai szakaszában is — közvetlen szerepet szánnak, szükséges álláspontomat leszögezni: a bűnözésmegelőzéssel, a prevenció stratégiájának kialakításával foglalkozóknak nem arra kell elsődlegesen figyelmüket összpontosítaniuk, hogy a jogi normákat sajátíttassák el az állampolgárokkal. Arra kell elsősorban erőfeszítéseket tenniük, hogy a most említett, jogon kívüli három fő dimenzióba besorolható legkülönbözőbb területeken sikerüljön azokat a legfőbb értékeket elsajátíttatni, amelyek követése biztosítja a negatív-deviáns viselkedés kerülését, kizárja a jogellenes normák elsajátítását, a már interiorizált ilyen normák tettekben való realizálódását.

Ebből az álláspontból kiindulva az iskolákban pl. semmiképp nem jogi normákat kell tanítani, mert ennél fontosabbak okta-

tására sincs lehetőség. Ehelyett első feladat olyan pedagógusok képzése, akik nemcsak oktatni, de nevelni is tudnak. Képesek közösségek kialakítására, el tudják érni, hogy e közösségek a legfőbb (a büntetőjog által is preferált) értékeket feltétlenül tiszteljék. Tehát alkalmasakká válnak e szabályozó értékek elsajátítására.

A rossz családi nevelés következtében értékhiányban szenvedőket nem fogja semmiféle alapos jogismeret e hátrányuktól megfosztani. Csak a közösség (a jó közösség) teheti számukra vonzóvá a normákban deklarált legfontosabb értékeket. Tény, hogy az általában és országosan még ki nem elégítő minőségű pedagógusközösség nemhogy jogismeretet oktatni nem tud (feltehetően nem is akarna), de többnyire még az említett feladatnak sem képes mindegyikük teljességgel eleget tenni.

A példa a társadalmi-politikai élet teljes területére szolgál azaz, hogy a bűnözésmegelőzés területén munkálkodók akkor tesznek helyesen, ha elsősorban nem a jog és a szankcionálás területét kívánják bővíteni, hanem azon őrködnek, hogy nyomatékot adjanak azoknak a kezdeményezéseknek (bizonyos esetekben maguk is vállalkozzanak ilyenekre), amelyek fontos társadalmi szabályozó értékek korábbinál fokozottabb előtérbe helyezésén, a fennálló rangsor módosításán fáradoznak.